Criterion 3: Research, Innovation and Extension

Key Indicator 3.2: Research Publication and Awards

3.2.2: Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during the year

Existing Inheritance of Folk Culture and Oral Traditions in India

भारतातील लोकसंस्कृती आणि मौखिक परंपरेचा विद्यमान वारसा

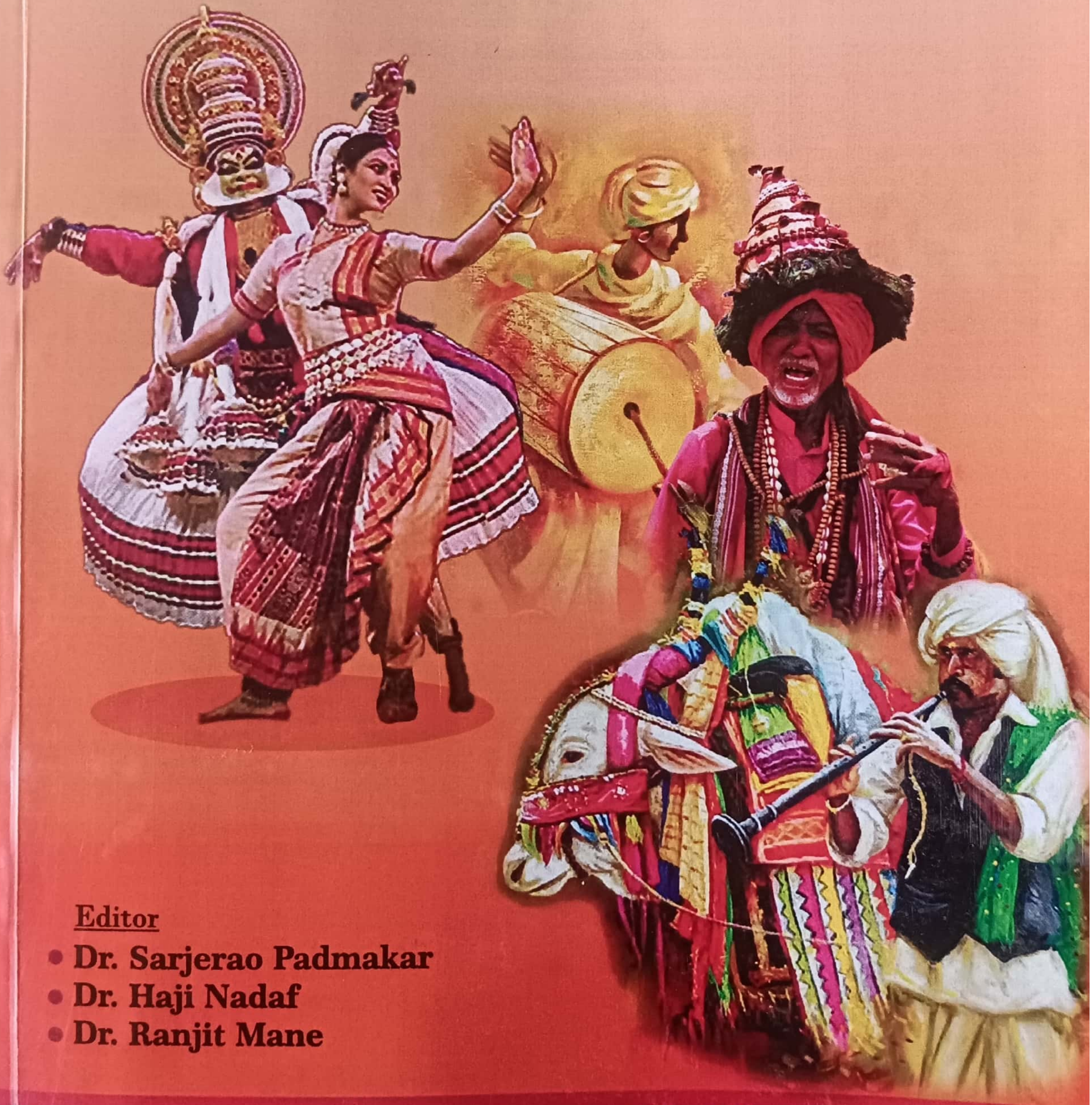

Editor

- Dr. Sarjerao Padmakar
- Dr. Haji Nadaf
- Dr. Ranjit Mane

१९	डॉ. बाळासाहेब कोटलगी	प्राकृत भाषेतील हरिभद्रसुरीच्या साहित्य कथेतील व्यापारी वारसा
२०	डॉ. आनंद बल्लाळ	लोकदैवते आणि लोकनृत्ये यातील सहसंबंध
२१	डॉ. सुनिता गीत्ते	मौखिक परंपरेमध्ये विद्यमान लोकसंस्कृती
२२	डॉ. मनिषा पाटील	गोंधळ: शक्ती उपासनेची प्राचीन मौखिक परंपरा
२३	डॉ. प्रमोदकुमार ओलेकर	धनघरी ओव्या/ गीते धनगर समाजाच्या मौखिक इतिहासाचे महत्त्वाचे साधन
२४	डॉ. अस्लम अत्तार	इस्लाम धर्म व लोककला: कव्वाली आणि गझल
२५	अमित पोवार	जागतिकीकरणाचा भारतीय लोककलेवरील परिणाम
२६	प्रा. अरुण कटकोळे	गोंधळ विधीनाट्य एक ऐतिहासिक अभ्यास
२७	डॉ. सुजाता चोपडे	लोकसाहित्यातील लोकगीतांचा परिचय
२८	डॉ. संतोष बिरनाळे, संदीप माळी	महाराष्ट्राच्या सास्कृतिचे प्रतिबिंब असलेली 'महाराष्ट्रीयन लोकगीते
२९	दिप्ती चव्हाण	लोकसाहित्य आणि लोककला
३०	डॉ. भिमराव उगले	लोकसाहित्य: स्वरुप आणि व्याप्ती
३१	प्रा. माधवी पवार	लोकसंस्कृतीचे उपासक गोंधळी आणि वाघ्यामुरळी
३२	डॉ. नामदेव मोळे	प्रयोगरूप लोककला : तमाशा
३३	निलेश कांबळे	लोकनाट्य: दशावतार
३४	निवेदिता माने	लोकसाहित्य स्वरूप आणि व्याप्ती
३५	प्रविण माने	लोकगीत- सांस्कृतिक दर्शन
३६	डॉ. शुभांगी भोसले	इतिहास लेखनातील आख्यायिका मिथक व तथ्ये
३७	सौरभ झेंडे	मराठी लोकसंस्कृतीचे उपासक
३८	डॉ. सतीश कामत	दक्षिण कोकणातील लोकसंस्कृती आणि लोककला
३९	डॉ. संतोष कोळी	कोळी संस्कृती

प्रयोगरूप लोककला: तमाशा

डॉ. नामदेव मोळे

प्रास्ताविक: लोकसंस्कृतीचे शब्दरूप म्हणजे लोकसाहित्य होय. लोकसंस्कृती ही व्यापक संकल्पना आहे. लोकसाहित्य हे लोकसंस्कृतीशिवाय अपूर्ण आहे. आणि म्हणूनच रा.चि. ढेरे यांनी लोकसाहित्याला लोकसंस्कृती हा शब्दप्रयोग वापरलेला आहे. लोकसंस्कृतीचा अविष्कार विविध कला प्रकार लोकवाङ्मय परंपरेने जतन करून ठेवत असतो. लोककला या लोकसंस्कृतीला पोषक व पुरक असतात. वेगवेगळ्या लोककला प्रकारातून समुहमनाचा अंगीकार दिसत असतो. महाराष्ट्रामध्ये तमाशा, दशावतार, गोंधळ, भारूड, किर्तन, गजनृत्य, दंडार, पोवाडा, सुंदरान हे प्रमुख लोककलाप्रकार म्हणून ओळखले जातात. 'तमाशा' हा मुळ शब्द अरबी भाषेतून आला आहे.

पूर्वीपासून तमाशा हा प्रयोगरूप लोककलाप्रकार सुरू असलेला दिसतो गायन, वादन, नृत्य आणि विनोद यांनी युक्त असलेला लोककलेचा एक अविष्कार म्हणजे तमाशा होय. सुरुवातीच्या काळी तमाशा गावातील एखाद्या पिंपळाच्या पारावर किंवा उघड्या मैदानावर होत असे. गेल्या तीनशे वर्षापासून तमाशा हा बहुजन लोकांच्या रंजनाचे महत्वाचे साधन झाला आहे त्यामुळे . खेड्याबरोबरच शहरांतील लोकांच्यामध्येही तमाशाबद्दल आकर्षण असल्याचे दिसते. पूर्वी मनोरंजनाची साधने कमी होती त्यामुळे या कलाप्रकाराकडे जनमानसाचा कल मोठ्या प्रमाणात होता. अशा या तमाशाची जडणघडण गोंधळ, जागरण, यासारख्या विधी नाट्यातून झाली असावी, असे अभ्यासकांचे मत आहे. यातूनच अनेक वैशिष्टये घेऊन व त्यावर स्वत:चा ठसा उमटू न तमाशाने रंजनप्रधान रूप प्राप्त केले आहे.

प्रयोगरूप लोककला:

लोककला या समाजातील लोकांनी लोकांच्यासाठी सादर केलेल्या कला असतात. लोकजीवनाचे लोकभाषेतून झालेले जीवनाविष्कार असे त्याचे स्वरूप असते. लोकसंस्कृतीचा अविष्कार विविध कला प्रकार, लोकवाङ्मय, परंपरा जतन करुन ठेवत असतो. पूर्वीच्या काळी मनोरंजनाची साधने कमी होती. त्यामुळे तमाशा या कलाप्रकाराकडे सामान्य व बहुजनांचा कल मोठ्या प्रमाणात होता. पूर्वी तमाशाचा फड सुरू करणारी व्यक्ती बहुदा शाहिर असे. डफ, तुणतुणे, ढोलकी, सुरपेटी, हलगी, टाळ, कडे, पोलादी सळीपासून बनविलेली त्रिकोणी वाद्य इ. वाद्यांच्या सहाय्याने तमाशाचे सादरीकरण होत असे. तमाशामध्ये सोंगाड्याची भूमिका महत्वाची असते. हा सोंगाड्या लावणी चालू असताना विनोदी हावभाव करून, विनोदी कोट्या करून प्रेक्षकांची करमणूक करीत असतो. अलिकडे बदलल्या काळात तमाशात बरेच बदल दिसून येतात. पुरुष नाच्या जावून त्या ठिकाणी स्त्री नर्तिका आली आहे. प्रारंभी तमाशाचा कार्यक्रम सुरु करण्यासाठी दहा ते बारा माणसे लागायची अशा मोजक्या माणसांच्या आधारे तमाशा व्हायचा. त्यामध्ये तमाशाचा सरदार, ढोलक्या, सोंगाड्या, नाच्या, सुरते अशीच तमाशात काम करणारी माणसं असायची. तमाशामध्ये, गण, गौळण, अशी सुत्रबध्द पारंपारीक रचना असते.

तमाशातील विनोद:

मराठी विभागप्रमुख, म. ह. शिंदे महाविद्यालय, तिसंगी, जि. कोल्हापूर

PRINCIPAL
M. H. Shinde Mahavidyalaya, Tisangi
Tal. Gaganbawada, Dist. Kolhapur.

Scanned with OKEN Scanner

प्रयोगरूप लोककला: तमाशा

डॉ. नामदेव मोळे

प्रास्ताविक: लोकसंस्कृतीचे शब्दरूप म्हणजे लोकसाहित्य होय. लोकसंस्कृती ही व्यापक संकल्पना आहे. लोकसाहित्य हे लोकसंस्कृतीशिवाय अपूर्ण आहे. आणि म्हणूनच रा.चि. ढेरे यांनी लोकसाहित्याला लोकसंस्कृती हा शब्दप्रयोग वापरलेला आहे. लोकसंस्कृतीचा अविष्कार विविध कला प्रकार लोकवाड्मय परंपरेने जतन करून ठेवत असतो. लोककला या लोकसंस्कृतीला पोषक व पुरक असतात. वेगवेगळ्या लोककला प्रकारातून समुहमनाचा अंगीकार दिसत असतो. महाराष्ट्रामध्ये तमाशा, दशावतार, गोंधळ, भारूड, किर्तन, गजनृत्य, दंडार, पोवाडा, सुंदरान हे प्रमुख लोककलाप्रकार म्हणून ओळखले जातात. 'तमाशा' हा मुळ शब्द अरबी भाषेतून आला आहे.

पूर्वीपासून तमाशा हा प्रयोगरूप लोककलाप्रकार सुरू असलेला दिसतो गायन, वादन, नृत्य आणि विनोद यांनी युक्त असलेला लोककलेचा एक अविष्कार म्हणजे तमाशा होय. सुरुवातीच्या काळी तमाशा गावातील एखाद्या पिंपळाच्या पारावर किंवा उघड्या मैदानावर होत असे. गेल्या तीनशे वर्षापासून तमाशा हा बहुजन लोकांच्या रंजनाचे महत्वाचे साधन झाला आहे त्यामुळे . खेड्याबरोबरच शहरांतील लोकांच्यामध्येही तमाशाबद्दल आकर्षण असल्याचे दिसते. पूर्वी मनोरंजनाची साधने कमी होती त्यामुळे या कलाप्रकाराकडे जनमानसाचा कल मोठ्या प्रमाणात होता. अशा या तमाशाची जडणघडण गोंधळ, जागरण, यासारख्या विधी नाट्यातून झाली असावी, असे अभ्यासकांचे मत आहे. यातूनच अनेक वैशिष्टये घेऊन व त्यावर स्वत:चा ठसा उमटू न तमाशाने रंजनप्रधान रूप प्राप्त केले आहे.

प्रयोगरूप लोककला:

लोककला या समाजातील लोकांनी लोकांच्यासाठी सादर केलेल्या कला असतात. लोकजीवनाचे लोकभाषेतून झालेले जीवनाविष्कार असे त्याचे स्वरूप असते. लोकसंस्कृतीचा अविष्कार विविध कला प्रकार, लोकवाड्मय, परंपरा जतन करुन ठेवत असतो. पूर्वीच्या काळी मनोरंजनाची साधने कमी होती. त्यामुळे तमाशा या कलाप्रकाराकडे सामान्य व बहुजनांचा कल मोठ्या प्रमाणात होता. पूर्वी तमाशाचा फड सुरू करणारी व्यक्ती बहुदा शाहिर असे. डफ, तुणतुणे, ढोलकी, सुरपेटी, हलगी, टाळ, कडे, पोलादी सळीपासून बनविलेली त्रिकोणी वाद्य इ. वाद्यांच्या सहाय्याने तमाशाचे सादरीकरण होत असे. तमाशामध्ये सोंगाड्याची भूमिका महत्वाची असते. हा सोंगाड्या लावणी चालू असताना विनोदी हावभाव करून, विनोदी कोट्या करून प्रेक्षकांची करमणूक करीत असतो. अलिकडे बदलल्या काळात तमाशात बरेच बदल दिसून येतात. पुरुष नाच्या जावून त्या ठिकाणी स्त्री नर्तिका आली आहे. प्रारंभी तमाशाचा कार्यक्रम सुरु करण्यासाठी दहा ते बारा माणसे लागायची अशा मोजक्या माणसांच्या आधारे तमाशा व्हायचा. त्यामध्ये तमाशाचा सरदार, ढोलक्या, सोंगाड्या, नाच्या, सुरते अशीच तमाशात काम करणारी माणसं असायची. तमाशामध्ये, गण, गौळण, अशी सुत्रबध्द पारंपारीक रचना असते.

तमाशातील विनोद:

मराठी विभागप्रमुख, म. ह. शिंदे महाविद्यालय, तिसंगी, जि. कोल्हापूर

PRINCIPAL
M. H. Shinde Mahavidyalaya, Tisangi
Tal. Gaganbawada, Dist. Kolhapur.

Scanned with OKEN Scanner

तमाशा आणि विनोद हे दोन शब्द वेगळेच करता येत नाहीत विनोदाशिवाय तमाशाच परिपूर्ण होणार नाही कारण म्हणून विनोद हा तमाशाचा आत्माच म्हणावा लागेल. शहरातील उचभ्रू लोकांना तमाशातील ललनाचा भडक शृंगार जरी आवडत नसला तरी तमाशातील पांच ट विनोद उच्च रसिक श्रेणीत बसत नसले तरी ग्रामीण भागातील तमाशाचे महत्व कमी झालेले नाही विनोदनिर्मिती करीताच तमाशाची सर्व बांधणी दिसून येते. तमाशात गणापासून विनोदाला सुरुवात होते. तमाशा संपेपर्यंत अंतर्बाह्य विनोद दिसून येतो या संपूर्ण तमाशामध्ये जो विनोद हो तो त्यामध्ये सोंगाड्याची भूमिका महत्वाची असते. तमाशाचे यश हे सोंगाड्यावरच अवलंबून असते. तमाशातील कळीचे पात्र म्हणजे सोगाइया असतो. विडंबन, वेडसरपणाचा मुखवटा धारण करण्याचे काम कौशल्य हे सोंगाड्याकडे असते. हजरजबाबीपणा, मार्मिक कोट्या विसंगती, अतिशयोक्ती, शब्दयातुर्य यांच्या आधारे समाजातील दोषांवर मार्मिकपणे हळुवार बोट ठेवतो. प्रारंभीच्या तमाशामुळे सध्याच्या तमाशामध्ये सोंगाड्याची भूमिका ही महत्वाची भूमिका आहे.

गण:

तमाशाच्या प्रारंभी सादर होणाऱ्या गणाला विशेष महत्व असते. गण म्हणजे गणपती स्तवन होय. गणातील प्रत्येक शब्द हा लोकवाणीतून, अध्यात्म वाणीकडे म्हणजेच भक्तिभावाने गणपतीचा कार्यक्रम शांतपणे सुरळीत पार पडावा त्यामध्ये कोणतीही अडचण येऊ नये म्हणून तमाशातील पुरुष कलाकार हात जोडून गातात शिव आणि शक्ती, ब्रम्ह आणि माया, प्रकृती आणि पुरुष अशी अध्यात्मिक परिभाषा या गणात येते. हा गण रंगदेवतेच आणि प्रेक्षकरूप लोकदेवतेचे कलापूर्ण आवाहन असते. डॉ. विश्वनाथ शिंदे यांच्या मते गणपती हा सामान्यांचा लोकदेव आहे. प्राचीन काळापासून अग्रपुजेचा मान गणपतीला दिला आहे. गणपती हा बुध्दीचा दाता आहे. अमंगलाचे निवारण करणारा मंगलमूर्ती आहे. त्यामुळे तमाशासारख्या लोकरंजन करणाऱ्या संस्थेने गणपती नमनाला प्राधान्य दिले ते परंपरेला अनुसरूनच.

गौळण:

तमाशामध्ये गण झाल्यानंतर गौळण सादर केली जाते. गौळण म्हणजे कृष्णाच्या लीलेचे नाट्यपूर्ण गायन व वर्णन येते. मथुरेच्या बाजाराला दूध विकायला निघालेल्या गवळणी बरोबर एक मावशी असते. वाटेतच कृष्ण आपला मित्र पेंघाबरोबर गवळणींचा रस्ता आडवतो. त्यावेळी मावशी पॅंध्या, कृष्ण, गोपी, सवंगडी यांच्या खुमासदार ठसकेबाज संवादातून अस्सल विनोद निर्माण होतो. सर्व गवळणी आडेवेडे घेत कृष्णाची भक्ती करतात. त्यानंतर श्रीकृष्ण त्यांची वाट मोकळी करतो. गवळणीतील प्रवेशातील या संवाद विनोदात समकालीन घटना प्रसंगाचा उपहासात्मक व उपरोधात्मक उल्लेख आणि पुराण ग्रंथातील कथा, आख्यायिका, दंतकथा यांची सरमिसळ केलेली असते. ही तमाशातील गवळण म्हणजे लोकमानसातील श्रीकृष्णाचे प्रतिबिंबच आहे. अशाप्रकारे अनेक गवळणी गद्य व पद्य स्वरूपात सादर होतात. भाषा आणि तत्वज्ञान यांचा सुरेख संगम या भागात पहावयास मिळतो. काळानुरूप गौळणीमध्ये नाविण्य आणण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. उत्स्फूर्त धार्मिक संवाद हे गवळण या घटकाचे अंगभूत वैशिष्टे असलेले दिसते.

लावणी:

तमाशात गण, गौळणीनंतर लावणी सादरीकरणाला विशेष महत्व आहे. ढोलकीच्या साथीने सादर होणाऱ्या या लावणीतून शृंगारिक भाव व्यक्त होतो. स्त्रीमनातील विरह भावना अशा

विषयामुळे लावणीला लोकप्रियता लागली. लावणीची रचनाच मुळी लोकरंजनासाठी झालेली असते. लावणीशिवाय तमाशाच नाही. लावणी हा तमाशाचा आत्माय आहे. तमाशामध्ये विविध प्रकारच्या लावण्या नाचून गाऊन सादर केल्या जातात. नाची अथवा स्त्रीवेश परिधान केलेला पुरुष अस्सल मराठमोळे लावणीनृत्य सादर करतो. या तमाशातील लावणीला फडाची लावणी असे म्हटले जाते. शृंगारिक हावभाव करून उत्कृष्ट नृत्याच्या आधारे लावणी सादर केली जाते. पायातील चाळांच्या आवाजासह भरजरी पदर डोक्यावर घेऊन नाची पाठमोरीच रंगमंचावर येते. पाठमोरीच नाचत नाचत डोक्यावरील व तोंडावरील पदर हळूच बाजूला करत प्रेक्षकांची उत्कंठा वाढवत कमालीचे सुंदर नृत्य सादर करते. शृंगाराची निर्मिती हे लावणीचे वैशिष्ट्ये आहे. तमाशातील विमुक्ततेचे दर्शन लावणीतून पहावयास मिळते.

बतावणी:

मुख्य गण, गवळण व लावणीनंतर बतावणी हा छोटासा भाग सादर होतो. मराठी तमाशात बतावणी या घटकास महत्वाचे स्थान आहे. बतावणी हा तमाशातील एक उपप्रकार आहे. यामध्ये काल्पनिक व अतिशयोक्तीपूर्ण विनोदी गप्पा मारल्या जातात. या गप्पानाच बाता म्हणतात. बतावणी म्हणजे वस्तुस्थितीला विसर पडायला लावणाऱ्या अवास्तव बाताच असतात. दोन पात्रांच्या सहाय्याने हा कार्यक्रम होतो. विनोदी कथा, चुटका सांगून सभोवतालच्या आणि समकालीन घटनांचे मार्मिक व सूचक स्वरुपाचे भाष्य असते. विडंबन, विसंगती यातून विनोदनिर्मिती केली जाते. एखादी छोटीशी विनोदी कथा सांगून अतिशयोक्त पध्दतीने दोन मित्र एकमेकांच्यावर कोटी करून सांगत असतात. या दोन मित्रांच्या संवादाकडे प्रेशक फक्त मनोरंजनच म्हणूनच पहात असतो. कसलीही लिखित संहिता नसताना उत्स्फुर्तपणे, चाणाक्षपणे, हजर जबाबीपणे संवादाची निर्मिती होते आणि यातूनच अशा चांगल्या विनोदाची निर्मिती होत असते.

वग:

गण, गौळण, लावणी व बतावणी अशाप्रकारे तमाशाच्या पूर्वरंगानंतर वगाला सुरूवात होते. तमाशाच्या उत्तरंगातील कथानाट्य म्हणजे वग होय. वगाचे स्वरूप सामान्यतः नाटकासारखे असते. वग म्हणजे नाट्यरूपाने सादर केलेली कथा होय. यातील कथा या पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक व लोककथा असतात. वग हा तमाशातील प्रबोधनाचा महत्वाचा घटक असतो. विषय कोणताही असला तरी सद्यस्थितीशी जोडून त्यात भूतकाळ आणि वर्तमानकाळाशी चांगल्या प्रकारची सांगड घातलेली दिसते. वगाच्या शेवटी सत्याचा विजय होतो. समाजाला गतीमान बनविणे, दुष्ट प्रवृत्तीचा नायनाट करणे हा वगाचा मुख्य उद्देश असतो. तमाशातील कलाकार फारशे शिकलेले नसले तरी वगासाठी आवश्यक असणारे कलेचे ज्ञान त्यांच्याजवळ खूप असते. या वगनाट्यामुळे महाराष्ट्रातील बऱ्याच तमाशाच्या फडाला वेगळी ओळख निर्माण झालेली आहे. काळू-बाळू, विठाबाई नारायण गावकर, दत्ता महाडीक, मंगला बनसोडे, सरस्वती पुणेकर यांच्या तमाशातील वग फारच गाजलेले आहेत.

तमाशाचे बदलते स्वरूप: एकविसाव्या शतकात मानवी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रावर तंत्रज्ञानाचा परिणाम झालेला आहे. तमाशा या प्रयोगरूप लोककला प्रकारावरही प्रभाव पडलेला दिसतो. तमाशाच्या सर्वच घटकावर याचा परिणाम झालेला दिसतो. महाराष्ट्रात करमणुकीची साधणे कमी होती त्याकाळी तमाशाचे जास्तीत जास्त लोकांचे मनोरंजनाचे व समाज प्रबोधनाचे काम तमाशाने

केलेले आहे. पारंपारीक तमाशातील वाद्ये ही कमी होती. ढोलकी, तुणतुणे, हलगी, कडे व झांज या वाद्यावरच तमाशा व्हायचा. या वाद्याच्या तालावर नाची पायात बांधलेल्या चाळाच्या ठेक्यावर नाचत असे. ढोलकी तुणतुण्याचा आवाज ऐकला की लोक वेडे होऊन तिकडे धावायचे. उदाहरण द्यायचे झाले तर पिंजरा चित्रपटातील तमाशाचे घेता येईल. अलिकडील म्हणजेच सध्याच्या तमाशात तंत्रज्ञानामुळे अनेक प्रकारचे बदल दिसून येतात. यामुळे तमाशाला एक मॉडर्न स्वरूप आलेले आहे उदा. इलेक्ट्रॉनिक वाद्ये, ड्रम सेट, रिदम मशीन, डिजिटल ऑर्गन, झगमगीत दिवे, रंगीबेरंगी पोशाख, नव्या तऱ्हेचे मेकअप त्याचबरोबर आजच्या नवीन तरुणाईला आवडतील अशा गाण्यावर नृत्ये सादर होऊ लागली पूर्वी तमाशातील बाया . अंगभर कपड्यात असायच्या. प्रेक्षकांना त्या आवडायच्या पण आता मात्र मुली अगदी तोकड्या कपड्यात शरीराचे प्रदर्शन करताना दिसतात. एकूणच अलिकडील तमाशाला चित्रपटाचे स्वरूप आले आहे. आजच्या बदलत्या आधुनिक कालखंडात तमाशा हे लोकनाट्य जरी बदलत असले तरी समाजमनावर तमाशाची विशेष अशी भूरळ आहे आजच्या घडीला तंत्रज्ञानामुळे घरोघरी टी व्ही मालिका, वेगवेगळे कार्यक्रम यांचे प्रमाण वाढले असले तरी आजही जत्रा, यात्रा यांच्यामध्ये तमाशाचे कार्यक्रम होतच असतात.

निष्कर्ष:

1. तमाशा या प्रयोगरूप लोककला प्रकाराचे संगीत, नृत्य, नाट्य आणि गीत अशी वैशिष्ट्ये असतात.
2. भाषेतील ठसकेबाज संवाद, हजर जबाबीपणा, बुध्दीचातुर्य आणि नाट्यात्मकता इ. गुण विशेष असतात.
3. तमाशा हा कलाप्रकार प्रवाही आहे. तो कालमानाप्रमाणे नवे रूप घेऊन सादर होतो.
4. तमाशा ही रंजनप्रधान लोककला असली तरी समकालीन वास्तवाचे दर्शन या कलेतून घडते.
5. तमाशा हा महाराष्ट्रात लोकप्रिय प्रयोगरूप कलाप्रकार आहे.
6. तमाशामुळे समाजपरिवर्तन होण्यास मदत होते.
7. या प्रयोगरूप कलाप्रकारातून पारंपारीकता जपली जाते.
8. अशा या प्रयोगरूप लोककलांचे स्वरूप व्यापक आहे.

समारोप: बहुजन समाजात लोकप्रिय असणारा प्रयोगरूप लोककलाप्रकार म्हणून तमाशाची ओळख आहे. गोंधळ, वाघ्यामुरळीचे भेदिक फड, बहुरूपी यासारख्या कला प्रकारातून काही तत्वे स्वीकारून काही नव्या गोष्टींची भर घालीत तमाशाने आपले नवे स्वतंत्र रूप सिध्द केलेले आहे. तमाशाच्या सुरुवातीलाच गणपती नमनाने सुरुवात होऊन गवळण, लावणी, बतावणी व वग असा तमाशाचा कार्यक्रम सादर होतो. गण व गवळनीनंतर नृत्यासह लावणीचा भारदार कार्यक्रम सादर होतो. या लावणीच्या कार्यक्रमातून शृंगाररसाची निर्मिती होते.

संदर्भ:

1. शिंदे विश्वनाथ, पारंपरिक तमाशा आणि आधुनिक वगनाट्य, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, 1994
2. व्हटकर नामदेव, मराठीचे लोकनाट्य तमाशा कला आणि साहित्य, यशश्री प्रकाशन, कोल्हापूर 1975.
3. चव्हाण शिवाजीराव, मराठी लोकनाट्य:- उदय आणि विकास, सुशिपाल प्रकाशन, वाई, प्रथमावृत्ती, 1995.

REVAMPING LIBRARIES IN MODERN ERA

Proceedings of National Conference-2023

- Editors -

Dr. Dhananjay B. Sutar ■ Dr. Sachinkumar B. Patil ■ Dr. Prakash B. Bilawar

Dr. Yuvraj G. Jadhav ■ Dr. Shivraj V. Thorat

BARR. BALASAHEB KHARDEKAR KNOWLEDGE RESOURCE CENTRE

AND

DEPARTMENT OF LIBRARY AND INFORMATION SCIENCE

SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR-416004, MS, (INDIA)

REVAMPING LIBRARIES IN MODERN ERA

Proceedings of National Conference-2023

- Editors -

Dr. Dhananjay B. Sutar

Dr. Sachinkumar B. Patil

Dr. Prakash B. Bilawar

Dr. Yuvraj G. Jadhav

Dr. Shivraj V. Thorat

BARR. BALASAHEB KHARDEKAR KNOWLEDGE RESOURCE CENTRE

AND

DEPARTMENT OF LIBRARY AND INFORMATION SCIENCE

SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR-416004, MS, (INDIA)

Revamping Libraries in Modern Era
Proceedings of National Conference-2023

Copyright : Editors

First Edition : 21st July, 2023

Barr. Balasaheb Khardekar Knowledge Resource Centre
and
Department of Library & information Science
Shivaji University, Kolhapur-416004, MS (India)

Typesetting & Cover Design :
Sonu Graphics,
Varsha Nagar, Kolhapur-416 012
Mob. 9850900312

Published by :
PRARUP PUBLICATION
A/p. Hatkanangale, Tal. Hatkanangale
Dist. Kolhapur-416 004 (Maharashtra)

All rights reserved
No part of this book may be reproduced in any form, by photostat, microfilm, xerography or any other means or incorporated into any information retrival system, electronics or mechanical, without the written permission of the copyright owner.

ISBN : 978-81-961417-5-2

INDEX

Sr. No.	Title of Paper /Author Name	Page No.
12	**AWARENESS AND USE OF OPEN EDUCATIONAL RESOURCES OF FACULTY MEMBERS IN SENIOR COLLEGES AFFILIATED TO SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR MAHARASHTRA** MR. ABHAYKUMAR ASHOK PATIL, DR. YUVRAJ G. JADHAV	**111**
13	**COLLECTION DEVELOPMENT: A CASE STUDY OF ACHARYA DESHBUSHAN AYURVEDIC MEDICAL COLLEGE LIBRARY** V. N. KHARAT, P. B. BILAWAR	**124**
14	**"EXPLORING RESEARCH PROFILING PLATFORMS: A CASE STUDY OF VIDWAN'S EXPERT DATABASE AND NATIONAL RESEARCHER NETWORK"** MRUNALINI GADADE, PROF. DR. SHALINI R. LIHITKAR	**134**
15	**RESEARCH PROFICIENCY OF LIS PROFESSIONALS IN ACADEMIC LAW LIBRARIES: A STUDY WITH SPECIAL REFERENCE TO SHIVAJI UNIVERSITY JURISDICTION** AVINASH B.SALUNKHE, DR. ANIL N. CHIKATE	**143**
16	**INFORMATION NEED AND INFORMATION SEEKING BEHAVIOUR OF LIBRARY SCIENCE STUDENTS IN THE MODERN ERA** MR. MANE VISHWASRAO SADU	**151**
17	**INFORMATION-SEEKING BEHAVIOUR OF UNDERGRADUATE SCIENCE DEGREE STUDENTS OF DEVCHAND COLLEGE, ARJUNNAGAR (NIPANI)** DILIP S. NIMBALKAR, SAGAR R. PATIL	**162**
18	**DISCLOSING THE POWER OF ONLINE DATABASES: A GATEWAY TO MASSIVE SCIENTIFIC AND ACADEMIC INFORMATION** MAHESH N. GAIKWAD, DR. PRAKASH B. BILAWAR	**175**
19	**SUVARN GRANTHALAYA, DEVCHAND COLLEGE, ARJUNNAGAR: A CASE STUDY** N.V. KAMBLE	**187**
20	**OPEN DATA PLATFORM OF INDIA** MR. YOGESHTHAKARE, DR. B. S. PADVAL	**196**
21	**QUALITY ASSURANCE IN OPEN EDUCATIONAL RESOURCES (OER) AND MASSIVE OPEN ONLINE COURSES (MOOCS): BEST PRACTICES AND CHALLENGES** NAGU N. BANSODE, VINOD P. GURAV	**202**
22	**REVAMPING OF ACADEMIC LIBRARIES IN MODERN INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY (ICT) ENVIRONMENT** DR. DHANANJAY BHAGAWAN SUTAR	**212**

OPEN DATA PLATFORM OF INDIA

Mr. YogeshThakare
Librarian, D. Y. Patil Agriculture & Technical. University,Talsande, Kolhapur.
Email- yogeshthakare07@gmail.com

Dr. B. S. Padval
Librarian, M. H. ShindeMahavidyalay, Tisangi
Email- bspadval@gmail.com

Abstract

In this paper discuss about Open Data Concept and what is Open Government Data ofIndia (OGDI) the Open Government Data is part of an Open Data. The paper presents an overview of the development of Open Government Data of India.On Open Government Data (OGD) Portals have a huge data like Health, Transport, Labour and Employment, Economy, Education, Industries etc. these are the main Subject for data distribution in every subject different points is available for giving an actual and authentic data in related government sectors. Two objectives are given for this study. in this paper Descriptive method used for describe Open Government Data of India(OGD)

Keywords: open data, open government data of India, (OGDI), OGD development, open data portals.

Introduction

Over the past few years, there has been a lot of discussion about the Open Government Data (OGD) concept. It has drawn a lot of interest and consideration among scientists and government authorities around the world. A considerable lot of the created and non-industrial nations have sent off open information drives with the end goal of bridling the advantages and benefits of open government information. The purpose of this article is to highlight various aspects of open government data and open data.

According to the Open Definition, "Open" in the context of data and content"means anyone can freely access, use, modify, and share for any purpose". Thereare many types of data that can be open and used or re-used by the public. The seinclude data relating to culture, science and research, finance, statistics, weather,and environment[2] The Open Knowledge Foundation outlined key features of openness as thefollowing:

PRINCIPAL
M. H. Shinde Mahavidyalaya, Tisangi
Tal. Gaganbawada, Dist. Kolhapur.

Scanned with OKEN Scanner

- Availability and access: the data must be available as a whole, in a convenientand modifiable form and at a reasonable reproduction cost, preferably bydownloading over the internet.
- Reuse and redistribution: the data must be provided under terms permittingreuse and redistribution, with the capability of mixing it with other datasets.This data must be machine-readable.
- Universal participation: the data should be available for everyone to use, reuseand redistribute without discrimination against fields of knowledge, or againstpersons or groups [2]

The Scholarly Publishing and Academic Resources Coalition (SPARC) defined open data from a research perspective as: "Open Data is research data that is freely available on the internet permitting any user to download, copy, analyze, reprocess, pass to software or use for any other purpose without financial, legal, or technical barriers other than those inseparable from gaining access to the internet itself"[5]

Open Government Data, often referred to as Open Data, and is a philosophy and public policy program premised by the notion that access to data that is collected by the government using public funds should be democratized. In practice, governments utilize mechanisms like law, policy, executive action, regulation, and guidelines, in order to produce Open Data repositories accessible to citizens via the internet. To date, more than 250 governments at national, subnational, and city levels have launched Open Data initiatives, with varying levels of success.

It is becoming increasingly understood that proactively making public data available can benefit many parties, including businesses and people interested in creating mobile applications or value-added digital services. This can be done by combining different types of Open Government Data (OGD) with potential private data. On the other side, with sophisticated data processing and the creation of analytics, OGD also helps researchers, journalists, and engaged citizens who seek to comprehend diverse public concerns and policies.

ObjectivesoftheStudy

- To Know about open Government Data Portal of India
- Toknow about the Development of Open Government Data (OGD).

Methodology

- This is a Theoretical paper that's why Descriptive method used for this study.

Open Government Data Portal of India

The National Informatics Centre (NIC), a leading ICT organisation of the Government of India operating under the direction of the Ministry of Electronics & Information Technology, created, produced, and hosts this Open Government Data Portal.

Objective of Open Government Data Portal of India

The goal of the Open Government Data Platform India is to make it easier for people to access government-owned shareable data and information in proactive and regularly updated ways, within the bounds of various related policies, Acts, and Rules of the Government of India, thereby promoting wider accessibility and application of government-owned data and unlocking the potential of data for national development.

History

The project, which was created using Open Source Stack, is a part of Pillar 6 (Information for All) of the Digital India plan. Governments of India and the US collaborated to create the Open Government Data Platform India. Additionally, Open Government Data Platform India is packaged as a product and made publicly accessible as open source for use by all nations.

Project/Portal Management

➢ The content of this Platform/Project is managed centrally by the Project Management Unit (PMU) Organization structure

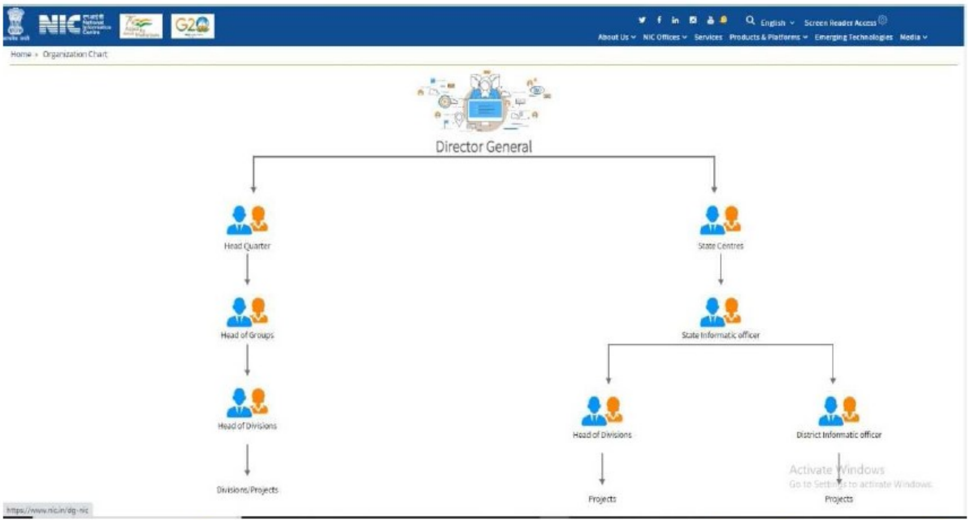

1.1 Screenshot of Organization structure, as available on the Open Government Data Platform of India

- The entire product is available for download at the Open Source Code Sharing Platform.
- Open Government Data Platform India has the following four major modules, implemented on a single Drupal instance - An Open Source based Content Framework Solution
- Data Management System (DMS) - Module for contributing data catalogs by various government agencies for making those available on the front end website after a due approval process through a defined workflow.
- Content Management System (CMS) - Module for managing and updating various functionalities and content types of the Open Government Data Platform India Platform.
- Visitor Relationship Management (VRM) - Module for collating and disseminating viewer feedback on various data catalogs.
- Communities - Module for community users to interact and share their zeal and views with others, who share common interests as that of theirs[10]

Development of the Open Government Data

Open government data (OGD) is publicly accessible information about the government. Various datasets, including those related to the population, census, geography, budget and finances, parliament minutes, etc., are typically included in government data. Additionally, it incorporates information gathered by public institutions or organisations, such as those pertaining to the environment or pollution, public transportation, traffic, child care, or education. [8]

Open government is viewed as a phenomenon embracing a number of traits and dimensions, including information accessibility, openness, participation, collaboration, and information technologies. Open government data has been linked to this phenomenon. [10]

The conveners agreed to adhere to the following set of principles concerningaccess and release of government and public sector data. That data should be.

i. Open by Default
ii. Timely and Comprehensive
iii. Accessible and Usable
iv. Comparable and Interoperable
v. For Improved Governance and Citizen Engagement

vi. For Inclusive Development and Innovation [13]

The scope of Open government data which is made available with no restrictionson its use, reuse, or distribution covers all data funded by public money excludingprivate, security sensitive, and confidential data.

1.2 Screenshot of selected datasets in key sectors, as available on the Open Government Data Platform.

Conclusion

In this articlediscuss about what is Open Data and Open Government Data Portal of India (OGD) and Development of OGD. In this study you can generate ideas based on your interests with the aid of the OGD Community Portal. You can also include your info graphics, blog posts, and visualisations. On OGD portal huge data available in systematic format, this data is Open Data everyone can use this data as it is in their research and other work without any restrictions or barriers.

References

1. Open Definition: Defining Open in Open Data, Open Content and Open Knowledge (2021). Available From: https://opendefinition.org
2. Open Knowledge Foundation. (2021). Available From: https://okfn.org/opendata/
3. Zuiderwijk, A., Helbig, B., Gil-García, J. R., & Janssen, M. (2014). Special issue on innovation through open data – A review of the state-of-the-art and an emerging research agenda: Guest editors' introduction. *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce, 9*(2.) Talca May 2014. https://doi.org/10.4067/S0718-18762014000200001
4. Janssen, K. (2011). *Legal interoperability – Barriers to the harmonization of licences*, presented at the ICRI – Share PSI workshop, Brussels.
5. SPARC. Open data. (2021). Available From: https://sparcopen.org/ open-data/ [Accessed: 2021- 07-14]
6. Simon Chignard. A brief history of Open Data. (2013). Available From: http://parisinnovationreview. com/articles-en/a-brief-history- of open- data
7. Yannis C, Anneke Z, Charalampos A, Marijn Thomas L, Enrico F. (2018)The World of Open Data: Concepts, Methods, Tools and Experiences. 1st ed. *Springer International Publishing;* 229 p. DOI: 10.1007/978-3-319-90850-2
8. Judie A, Fabrizio O, Simon S, Sören A. (2015) A systematic review of open government data initiatives. *Government Information Quarterly.* ; 32(4):399-418. DOI: https://doi.org/10.1016/j.giq.2015.07.006
9. Ramon G, Mila G, Theresa A. (2020) Beyond Transparency, Participation, and Collaboration? A Reflection on the Dimensions of Open Government. *Public Performance & Management Review;* 43(3):483-502. DOI: 10.1080/15309576.2020.1734726
10. https://data.gov.in/

69th ANNUAL ILA CONFERENCE PROCEEDINGS

International Conference on

Building the Future: Transforming Libraries for Sustainability through Capacity Building

Chief Editors

Dr. O. N. Chaubey & Dr. Pardeep Rai

Editors

Dr. Dharam Kumar

Dr. Abhijeet Sinha

Mr. Sanjay Kumar Singh

Organised by

Indian Library Association, New Delhi,
Department of Library and Information Science,
Gauhati University, Guwahati,
Krishna Kanta Handiqui Library, Gauhati University,
and
Assam Library Association (ALA), Guwahati

2024

28.	Building up Library collection in University libraries of Assam with reference to K K Handique Library, GU: A Critical Analysis *SEWALI BHUYAN*	309
29.	Library Collection: Sustainable Development with Challenges *Mr. Tanaji Laxman Kamble, Dr. R. P. Adav, Dr. B. S. Padval*	318

Theme 3: Community Engagement for Sustainability

30.	Libraries and Librarians as Social Entrepreneurs for Holistic Sustainable Development: A Review of Exemplified Holistic Initiatives *Abhijit Thakuria, Dr. Dipen Deka*	332
31.	The Needs of Sustainable Community Services: An Analysis with Bir Chandra State Central Library, Agartala *Anjali Saha, Payel Goswami, Dr. Sucheta Bhattacharjee*	343
32.	Community Engagement for Sustainability by the College Libraries of Assam *Bidyut Bikash Boruah, Bibek Talukdar, Dr. S. Ravikumar*	353
33.	Assessment of Attitude and Information Literacy Competencies towards e-Learning among the Veterinary Students of Lala Lajpat Rai University of Veterinary and Animal Sciences, Hisar *Dr. Bhanu Partap*	366
34.	Impact of Social Networking Sites on Academic Libraries *Dhanawanti Sunil Bamane*	380
35.	Community Radio and Library Sustainability: A Symbiotic Relationship *Dipanwita Roy, Dr. Santanu Das*	388
36.	Relational analysis of library blogs of top universities of the world: A systematic study *Kaushik Mazumdar, Dr Deepjyoti Kalita, Dibyajyoti Patgiri*	394
37.	Community Engagement in Private Library for Maintenance of Sustainability: A Case Study *Mitali Barman*	407
38.	Sustainable Data Management Through Library Best Practices: A Case Study of Sipajhar College *Dr. Nirmali Chakraborty*	419

Library Collection: Sustainable Development with Challenges

Mr. Tanaji Laxman Kamble,
Librarian and Associate Professor,
DRK College of Commerce,
Affiliated to Shivaji University, Kolhapur (Maharashtra)
tanajikamble7@gmail.com (8087034382)

Dr. R. P. Adav
Librarian, The New College, Kolhapur,
Affiliated to Shivaji University, Kolhapur (Maharashtra)
rpadav@gmail.com (9403772909)

Dr. B. S. Padval
Librarian, M. H. Shinde Mahavidyalaya, Tisangi,
Affiliated to Shivaji University, Kolhapur (Maharashtra)
bspadval@gmail.com (9421111125)

Abstract: Sustainable development is a critical global concern, addressing economic, social, and environmental challenges. Libraries play a pivotal role in supporting sustainable development by providing access to information, knowledge, and resources. This research article explores the concept of sustainable development in the context of library collections, highlighting the challenges and opportunities faced by libraries in their mission to contribute to a sustainable future. By identifying and addressing these issues, libraries can better serve their communities and advance the goals of sustainable development.

Keywords: Collection, sustainable development, library collection, collection development policy, selection, weeding evaluation, librarian

1. Introduction:

Sustainable development is a multifaceted concept that aims to balance economic growth, social equity, and environmental stewardship. Libraries have a crucial role in supporting this endeavor by collecting, preserving and disseminating information and resources related to sustainability. However, in their efforts to contribute to sustainable development, libraries face various challenges that require careful consideration and innovative solutions. This article delves into the complexities of managing library collections in the pursuit of sustainable development.

PRINCIPAL
M. H. Shinde Mahavidyalaya, Tisangi
Tal. Gaganbawada, Dist. Kolhapur.

Scanned with OKEN Scanner

2. Sustainable Development and Libraries:

Libraries are not just repositories of books but serve as dynamic centers for learning, research, and community engagement. They are uniquely positioned to advance the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs), including ending poverty, ensuring quality education, and protecting the environment. Library collections are a key component of this mission, providing the knowledge necessary to address these global challenge

3. Definition:

Library Collection: A library collection refers to the total body of materials, resources, and items that a library has acquired and organized for the use and benefit of its patrons. These materials can encompass a wide range of formats and subjects, including books, periodicals, newspapers, e-books, audiovisual materials, manuscripts, maps, government documents, digital resources, and more. The collection is carefully curated and managed to provide a diverse and relevant selection of materials to meet the educational, informational, and recreational needs of the library's users.

A library collection can be further categorized into various sub-collections or sections, such as the reference collection, circulating collection, special collections, and digital collections, each serving specific purposes within the library's mission and goals. Libraries continuously develop and maintain their collections through processes like acquisition, cataloguing, weeding, and preservation to ensure that their resources remain current and accessible to the community they serve.

4. Objectives:

(a) To study of collection development system adopted by the libraries

(b) To study collection development policy implemented by the libraries

(c) To study, how to do work of the libraries with scope of the collection development system

5. Scope of the study:

The scope of the research is related to the following

1. Library collection development system:-
   Book selection, preservation, evaluation and weeding.

2. Collection development process, Sustainable development, Challenges, Best practices and role of the librarian

6 Fundamentals of Library Collection Management:

Library collection management is a core function of libraries, encompassing the systematic development, maintenance, and assessment of library collections to meet the needs of their users. This practice is essential for libraries to provide valuable resources and support the academic, research, and informational requirements of their communities. Here are the fundamental concepts and principles of library collection management:

6.1 Selection:

- Purposeful Decision-Making: Selection involves making informed decisions about what materials to acquire and include in the library's collection. The choices should align with the library's mission, goals, and the needs and interests of its users.
- User-Centered: Collections should be user-centered, meaning that they should cater to the diverse interests and requirements of the library's patrons, including students, faculty, researchers, and the general public.

6.2 Acquisition:

Methods of Acquisition: Libraries acquire materials through various methods, including purchases, donations, interlibrary loans, and subscriptions. The choice of acquisition method depends on the library's budget and collection development policy.

6.3 Budgeting and Finance:

Allocation of Resources: Managing a budget is critical for acquiring and maintaining collections. Libraries need to allocate funds efficiently to meet both immediate needs and long-term goals.

6.4 Collection Development Policy:

Guiding Document: A collection development policy is a foundational document that outlines the library's collection development goals, selection criteria, and procedures. It helps maintain consistency and transparency in decision-making.

6.5 Weeding:

Continuous Evaluation: Weeding, or the systematic removal of materials from the collection, ensures that the collection remains current, relevant, and space-efficient. weeding involves removing materials from the collection permanently.

6.6 Curation and Organization:

- Cataloguing and Classification: Materials in the collection need to be catalogued and classified for easy retrieval. Metadata and classification systems, like the Dewey Decimal Classification or Library of Congress Classification, are commonly used.
- Physical and Digital Management: In the modern era, libraries manage both physical and digital collections. Electronic resource management and digital repositories are essential.

6.7 Assessment and Evaluation:

- User Feedback: User feedback and assessments help libraries gauge the effectiveness and relevance of their collections. Surveys, usage statistics, and focus groups are commonly used evaluation tools.
- Collection Analysis: Collection analysis involves evaluating the age, condition, usage, and overlap of materials in the collection. It informs decisions about weeding, acquisition, and resource allocation.

6.8 Collection Diversity:

- Balanced Collection: Libraries should strive to maintain a balanced collection that represents diverse voices, perspectives, and formats. This includes ensuring the inclusion of materials from different cultures, disciplines, and genres.
- Inclusivity: Promoting inclusivity and diversity in collections fosters an equitable and accessible library environment.

6.9 Digital Transformation:

Digital Resources: The advent of digital technologies has led to the inclusion of e-books, online databases, and other digital resources in library collections. Managing digital resources effectively is a critical aspect of collection management.

6.10 Legal and Ethical Considerations:

- Copyright and Licensing: Libraries must navigate copyright and licensing regulations when acquiring, lending, and digitizing materials. Compliance with intellectual property laws is essential.
- Privacy and Confidentiality: Libraries also have a responsibility to safeguard the privacy and confidentiality of their users' information and borrowing records.

6.11 Collaboration and Networking:

Resource Sharing: Libraries often collaborate through consortia, interlibrary loans, and partnerships to share resources and expand the scope of their collections.

Steps Involved in Collection Development

It is process of building a collection for meeting the information need of the users. The process comprises that as per following diagram

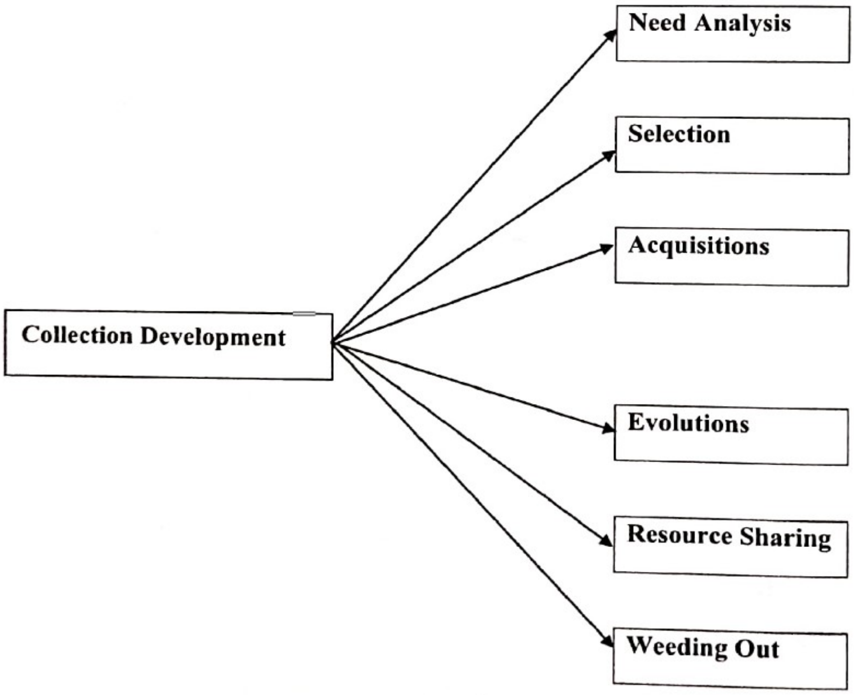

Effective library collection management requires a deep understanding of these fundamentals, adaptability to evolving technologies and information landscapes, and a commitment to serving the needs of the library's user community. It is an ongoing process that ensures the library remains a valuable resource in an ever-changing world.

7. Collection Development in College Libraries: Strategies and Best Practices:

Collection development is a critical function of college libraries, as it directly impacts the quality of education and research support provided to students and faculty. This research article explores the essential aspects of collection development in college libraries, including the selection, acquisition, organization, and maintenance of resources. It also discusses the challenges and best practices in building and managing a relevant and effective collection for the academic community.

College libraries play a pivotal role in facilitating learning, teaching, and research within an academic institution. Collection development is the process by which libraries systematically build, maintain, and improve their collections to meet the evolving needs of their user community. Effective collection development strategies are essential for supporting the institution's educational and research goals.

7.1 The Role of Collection Development in College Libraries

Collection development serves several crucial functions in college libraries:

a. **Supporting Curriculum:** College libraries must align their collections with the institution's academic programs and support the curriculum by providing resources that meet the educational objectives of various disciplines.

b. **Research Support:** Academic libraries are expected to offer research materials and databases that help faculty and students engage in high-quality scholarly research.

c. **Information Literacy:** Libraries contribute to information literacy by providing diverse resources and teaching users how to find, evaluate, and use information effectively.

d. **Intellectual Freedom:** Libraries uphold the principles of intellectual freedom by offering a wide range of perspectives, even on controversial or sensitive subjects.

7.2 Collection Development Process

The collection development process in college libraries typically includes the following stages:

a. **Needs Assessment:** Understanding the educational and research needs of the user community is crucial. Feedback from faculty and students,

curriculum analysis, and assessment of existing collections inform this stage.

b. **Selection and Acquisition**: Librarians, in collaboration with faculty, select resources that align with the curriculum and research interests. These resources can include books, journals, databases, multimedia materials, and more. Acquisition methods, such as purchases, subscriptions, or interlibrary loans, are determined.

c. **Cataloguing and Organization:** Acquired materials are catalogued and organized to ensure ease of access. Consistent cataloguing practices and efficient shelving or digital organization systems are essential.

d. **Weeding:** Periodic review of the collection helps identify outdated or irrelevant materials for removal. This process ensures that the collection remains current and relevant.

e. **Preservation:** Steps are taken to preserve and maintain the physical and digital materials within the collection to extend their lifespan.

8 Importance of Library Collection for sustainable development:

Library collection development plays a vital role in promoting and advancing sustainable development in various ways. Here are some of the key reasons why library collection development is important for sustainable development:

8.1 Access to Knowledge and Information:

Libraries are essential repositories of knowledge, information, and resources on various aspects of sustainable development. They provide access to a wide range of materials, including books, journals, reports, and digital resources, allowing individuals to research and learn about sustainable development issues.

8.2 Support for Education:

Libraries in educational institutions are a cornerstone of the learning process. By curating collections that align with the curriculum and educational goals, they provide students with the necessary materials to understand, explore, and address sustainability challenges.

8.3 Research and Innovation:

Libraries support research by providing access to scholarly materials, data, and resources related to sustainable development. Researchers, faculty, and students rely on library collections to advance their work, whether it's in fields like environmental science, renewable energy, or social sustainability.

8. Dissemination of Best Practices:

Libraries collect and distribute case studies, best practices, and reports on sustainable development projects and initiatives. These resources help individuals and organizations learn from successful models and avoid common pitfalls, fostering progress in sustainability.

8.5 Awareness and Advocacy:

Library collections often include materials that raise awareness about sustainability issues and advocate for positive change. Books, documentaries, and reports on climate change, social equity, and environmental conservation can inspire and mobilize communities to take action.

8.6 Supporting Policy Development:

Libraries can offer resources that assist policymakers and government officials in making informed decisions about sustainable development. Access to relevant research, policy papers, and international agreements is crucial for developing effective policies.

8.7 Cultural Preservation:

Libraries also play a role in preserving indigenous knowledge and cultural heritage, which is essential for sustainable development. These collections contribute to maintaining cultural diversity and promoting sustainable practices that are deeply rooted in local traditions.

8.8 Promoting Lifelong Learning:

Libraries are spaces for lifelong learning, where individuals of all ages can access materials that enhance their understanding of sustainability. Whether it's a child's book on recycling or a senior's guide to organic gardening, libraries cater to diverse learning needs.

8.9 Equal Access:

Public and academic libraries serve as a democratic resource where people from various backgrounds can access information, regardless of their socio-economic status. This equal access to information is crucial for fostering inclusive and sustainable development.

8.10 Networking and Collaboration:

Libraries often serve as hubs for collaboration, connecting individuals and organizations working on sustainable development initiatives. By facilitating

networking and partnerships, libraries can enhance the collective efforts to address sustainability challenges.

Library collection development is essential for sustainable development because it provides access to information, supports education and research, disseminates best practices, raises awareness, and advocates for change. By offering a diverse range of materials and resources, libraries play a pivotal role in empowering individuals and communities to work towards a more sustainable and equitable future.

9 Role of Librarian in Collection development:

The role of a librarian in collection development is critical for ensuring that a library's collection meets the needs and interests of its patrons. Collection development involves the systematic and strategic process of acquiring, evaluating, organizing, and maintaining materials, including books, journals, digital resources, and other information assets, to support the library's mission and the information needs of its users. The librarian's role in this process includes:

9.1 Needs Assessment:

Identifying and understanding the information needs and preferences of the library's users, which can vary depending on the community the library serves.

9.2 Collection Analysis:

Evaluating the existing collection to determine its strengths, weaknesses, and gaps in subject areas, formats, and age of materials. This analysis may involve weeding outdated or irrelevant materials.

9.3 Selection:

Choosing materials to be added to the collection, which can include books, e-books, journals, databases, multimedia, and other resources. Selection decisions should align with the library's collection development policy, budget constraints, and user needs.

9.4 Budget Management:

Managing the collection budget, which involves allocating funds for acquisition, subscription renewals, and other collection-related expenses. Librarians need to make cost-effective decisions and prioritize acquisitions accordingly.

9.5 Vendor Relations:

Establishing relationships with publishers, booksellers, and other vendors to negotiate terms, discounts, and access to materials. Librarians may also attend book fairs and conferences to discover new titles and resources.

9.6 Collection Maintenance:

Regularly assessing and maintaining the collection to ensure it remains up-to-date and relevant. This includes monitoring the condition of materials, replacing damaged items, and updating electronic resources.

9.7 Weeding:

Removing outdated, damaged, or little-used materials from the collection, freeing up space and resources for new acquisitions.

9.8 Preservation and Conservation:

Implementing preservation and conservation strategies to extend the life of physical materials, such as books, manuscripts, and archival items.

9. Collection Policies:

Developing and updating collection development policies that outline the library's goals, selection criteria, and procedures for acquisition and de-selection.

9.10 Collaboration:

Collaborating with other librarians, library staff, and stakeholders to gather input and ensure that the collection reflects the diverse needs of the community.

9.1 Promotion and User Education:

Promoting the collection to users and providing guidance on how to access and use the materials effectively. This may involve creating resource guides, hosting workshops, and offering research assistance.

9.12 Evaluation and Assessment:

Continuously evaluating the collection's performance in meeting user needs and making adjustments based on user feedback and usage data.

Overall, the librarian's role in collection development is multifaceted and requires a deep understanding of the library's mission, the information needs of its users,

and the resources available to build a well-rounded and responsive collection. It's an ongoing process that aims to maintain a dynamic and relevant library collection in an ever-changing information landscape.

10. Challenges in Building Sustainable Library Collections:

a. **Digital Divide:** One of the significant challenges libraries face is addressing the digital divide. Access to digital resources is a critical component of sustainable development, but many communities lack adequate internet access or technology. Libraries must ensure equitable access to digital resources to bridge this gap.

b. **Funding and Budget Constraints:** Libraries often have limited budgets, making it challenging to acquire and maintain collections of sustainable development materials. Balancing the acquisition of new materials with the maintenance of existing resources can be a difficult task.

c. **Evolving Information Landscape:** The rapid pace of change in the information landscape presents challenges in keeping collections up-to-date. Libraries must adapt to new formats, technologies, and emerging topics in sustainable development.

d. **Space and Storage Issues:** Physical libraries face space limitations, making it difficult to house extensive collections. Deciding which materials to prioritize can be a challenging task.

e. **Copyright and Licensing:** Copyright restrictions can limit the distribution and use of certain resources, hindering efforts to share information and knowledge related to sustainable development.

11. Strategies for Overcoming Challenges:

a. **Collaborative Partnerships:** Libraries can partner with local governments, non-profit organizations, and other community stakeholders to secure additional funding and resources for sustainable development collections.

b. **Digital Inclusion Initiatives:** To address the digital divide, libraries can implement digital inclusion programs, providing internet access and technology to underserved communities.

c. **Collection Development Policies:** Clear and flexible collection development policies can help libraries prioritize resources that align with their sustainable development goals.

d. **Preservation and Digitization:** Libraries can adopt preservation and digitization strategies to maximize the longevity and accessibility of their physical collections.

e. **Open Access and Licensing Advocacy:** Libraries can advocate for open access and open licensing initiatives to reduce copyright restrictions and increase access to sustainable development materials.

Conclusion

Libraries are invaluable allies in the pursuit of sustainable development, as they provide the knowledge and resources needed to address global challenges. While they face numerous obstacles, libraries can overcome these challenges through innovative strategies, partnerships, and a commitment to their communities' sustainable development goals. By addressing these issues head-on, libraries can continue to play a vital role in building a more sustainable and equitable future for all.

References:

1. Aggarwal, B. S. (2005): Collection Development and Collection Management. Jaipur: ABD Publication.
2. Bhushan, A. (2007): Collection Management in Libraries. New Delhi: Cyber Tech Pub.
3. Gorman, G. E. and Howes, B. R. (1999): Collection Development for Libraries. London: Bowker Saur.
4. Hyde, James H. (2003): Library Collection Management. New Delhi: Dominant Pub. & Distributers.
5. Patel, Sanjay (2016): Collection Development in Academic Libraries. International Journal of Library and Information Science. 8(7).
6. Evans, Robert W. (1985): Collection management policy statement: the documentation process. Collective Management 7(1).
7. Kumar, K., Hussain, A. & Singh, N. (2008). A survey of collection development practices in Technical Institutes in Ghaziabad,Utter Pradesh, India. Library Philosophy and Practice.
8. Madu, E. C. & Adeniran, T. E. (2005). Information technology: Uses and preservation of resources in libraries and information centres. Ibadan: Evi Coleman publications.

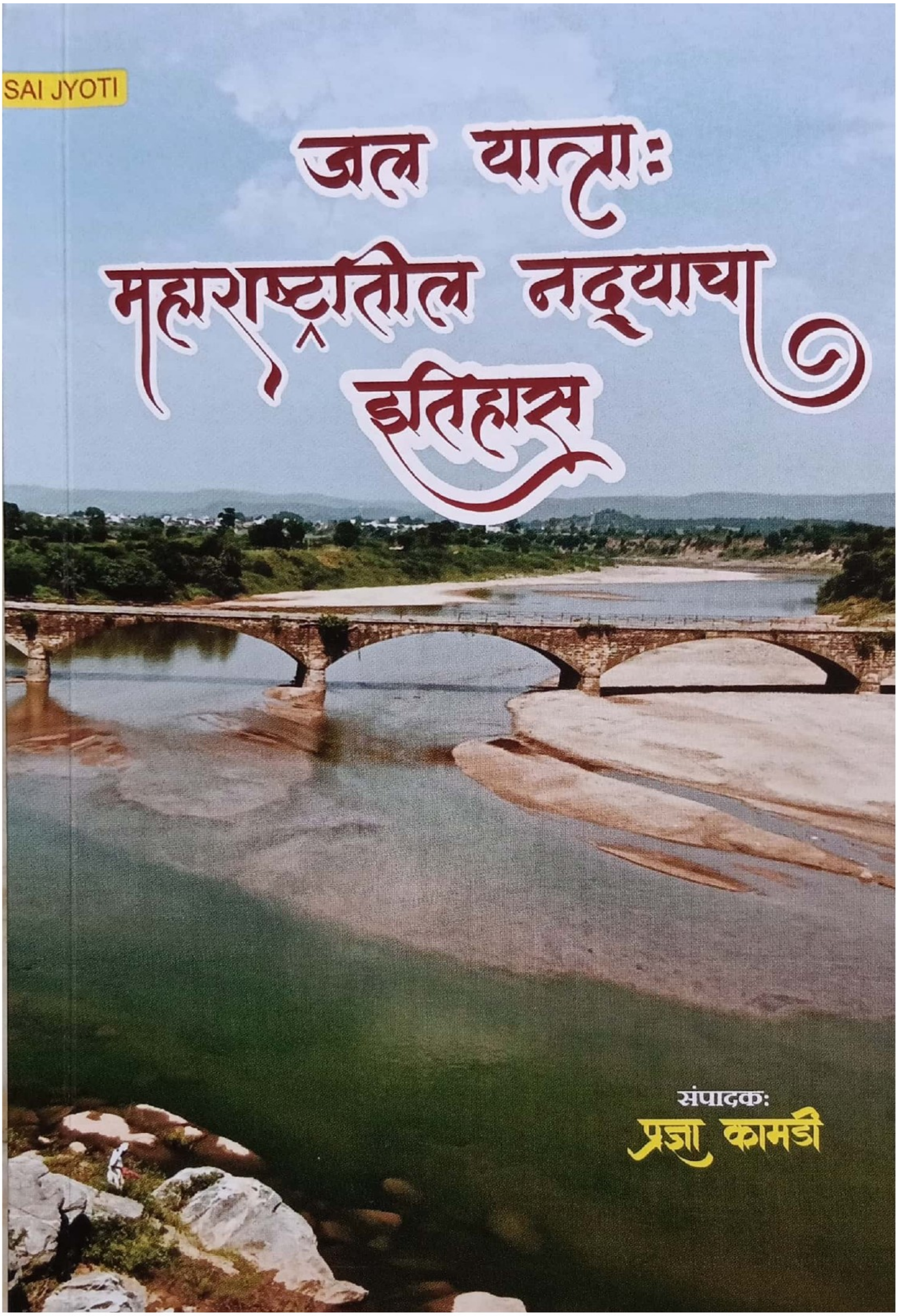

Scanned by CamScanner

अनुक्रमणिका

१.	नांदेड जिल्हयातील नद्या डॉ. शिवाजी सोमला पवार	०७
२.	कृष्णा नदी : दक्षिण महाराष्ट्राला लाभलेले वरदान डॉ. अरुणा मधुकर वाघमारे	२७
३.	इंद्रावती व तिच्या उपनद्या सहा. प्रा गणेश आत्राम	४३
४.	वर्धा नदी: एक ऐतिहासिक अध्ययन डॉ. कैलाश फुलमाळी	५३
५.	नागपूरवासीयांची जीवनदायिनी कन्हान व पेंच नदी डॉ. सौ. प्रचिती श्रीरंग बगाडे	६०
६.	चुडामनी नदी प्रा. प्रमोदिनी ज्ञा. खोरगडे (सातंगे)	७०
७.	भंडारा जिल्ह्याची वरदायिनी: वैनगंगा नदी डॉ. राजेंद्र खंडाईत	७६
८.	इंद्रायणी नदी डॉ. सुनील बोरकर	८४
९.	नाग नदी: एक ऐतिहासिक संदर्भ डॉ. सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर	९४
१०.	वेरूळ जोगेश्वरी लेणींना कवेत घेणारी येळगंगा सरला भिरूड	१०१
११.	पूर्णा नदी: ऐतिहासिक, सांस्कृतिक व भौगोलिक ठेवा डॉ. श्याम प्रकाश देवकर	१११
१२.	माणदेशाची जीवनदायिनी माणगंगा नदी: एक ऐतिहासिक अभ्यास सौ. रेश्मा विनायक काळेल	१२०

Scanned by CamScanner

१३. इरई नदी: एक शोध व बोध १२७
प्रा. जयवंत नथ्थूजी काकडे

१४. महाराष्ट्रातील नद्या: नर्मदा नदी १३८
प्रा. डॉ. गजानन न. कळंबे

१५. वाघूर नदी: एक भौगोलिक, ऐतिहासिक व सांस्कृतिक परिप्रेक्ष १४३
डॉ. प्रशांत देशमुख, डॉ. दीपक शिरसाट

१६. पैनगंगा नदी १४८
डॉ. दत्ता उद्धव जाधव

१७. कुकडी नदी १५३
डॉ. सौ. अरुणा रविंद्र वाघोले

१८. माणगंगा नदी: माणदेशाची जीवनवाहिनी १६९
धैर्यशील मारुती जाधव

१९. कोल्हापूर जिल्हयाची ह्रदयवाहिनी पंचगंगा नदी १७७
डॉ. सौ. मधुरा राजेश कारंडे

२०. शाश्वत पर्यावरण आणि मानवी संस्कृती विकासातील नदीचे महत्व: एक दृष्टीक्षेप १८८
डॉ. जनार्दन श्रीकांत जाधव

२१. महाराष्ट्रातील प्रमुख नद्यांच्या स्वच्छतेसाठी आलेल्या खर्चाचे आर्थिक विश्लेषण १९८
डॉ. रवी एस. सोरते

२२. खानदेशातील तापी नदीचे ऐतिहासिक महत्त्व २०२
डॉ. विवेकानंद लक्ष्मण चव्हाण

२३. महाराष्ट्राची गंगोत्री गोदावरी नदीप्रणाली २१९
विकास गवई

Scanned by CamScanner

प्रकरण — २०

शाश्वत पर्यावरण आणि मानवी संस्कृती विकासातील नदीचे महत्व: एक दृष्टीक्षेप

डॉ. जनार्दन श्रीकांत जाधव
सहयोगी प्राध्यापक
इतिहास विभाग, म. ह. शिंदे महाविद्यालय
तिसंगी. ता. गगनबावडा जि. कोल्हापूर

सारांश

पृथ्वीवरील सर्वात महत्त्वपूर्ण साधन संपत्ती म्हणजे नदी होय. या नदीच्या किनाऱ्यांनीच मानवी वस्ती निर्माण झाली. नदीच्या किनारीच मानवी संस्कृतीचा उदय झाला. नदीमुळेच मानवी जीवन स्थिर, सुखी आणि समृद्ध झाले. अशी ही नदी मानवी संस्कृतीची प्रतीक आहे. नदीला मानवी जीवनाच्या इतिहासात खूप महत्त्वाचे स्थान आहे जगातील अनेक प्राचीन संस्कृती या नद्यांच्या खोऱ्यातच विकसित झाल्या. त्यामध्ये मेसापोटेमिया संस्कृती, इजिप्तची संस्कृती, ग्रीकची संस्कृती, चिनी संस्कृती आणि सिंधू संस्कृती यांचा प्रामुख्याने उल्लेख केला जातो. आपल्या हिंदू धर्मात नदीला खूप पवित्र मानले जाते. तिची पूजा अर्चा केली जाते. कोणत्याही कामाची सुरुवात तिच्यापासूनच होते. अशी ही मानवी जीवनात सुख, समृद्धी घेऊन येणारी नदी आज आधुनिक काळात मानवाने केलेल्या भूतो न भविष्यती प्रगतीमुळे लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहे. अनगणित मानवी हस्तक्षेपामुळे पवित्र समजले जाणारी नदी आज गटारगंगा बनत चालली आहे. नदी आणि नदीच्या आसपासचा परिसर आणि एकंदरीतच पर्यावरण दूषित बनत चालले आहे. प्लास्टिक, रासायनिक घटक, कीटकनाशके, रासायनिक खते, सांडपाणी, मैला मिश्रित पाणी सरळ नदीत मिसळत आहे. अशा परिस्थितीत एक मानवप्राणी म्हणून आपली काही जबाबदारी आहे. नदीचे अस्तित्व पृथ्वीतलावर टिकले तरच पृथ्वीवरील जीवसृष्टी जिवंत राहू शकेल. या दृष्टीने मानवाने काही जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले पाहिजे. त्यासाठी येत्या काळामध्ये पर्यावरण पूरक काही उपक्रम हाती घेतले पाहिजे. तरच मानवी संस्कृतीची ही जीवनरेषा चिरंजीवी होईल.

प्रस्तावना

मानवी संस्कृतीचा इतिहास हा नदीपासून सुरू होतो. नदी ही मानवी जीवनाचा आणि संस्कृतीचा अविभाज्य घटक आहे. मानवाने आपल्या सहजीवनाची

Scanned by CamScanner

PRINCIPAL
M. H. Shinde Mahavidyalaya, Tisangi
Tal. Gaganbawada, Dist. Kolhapur.

Scanned with OKEN Scanner

सुरूवात नदीपासूनच तर केली आहे. प्राचीन मानवी जीवन आणि संस्कृती ह्या नद्यांच्या सुपीक खोऱ्यात विकसीत होत गेल्या. आज आपण ज्याला हिंदु संस्कृती म्हणून ओळखतो खर तर सिंधू चा अपभ्रंश होऊन हिंदू संस्कृती असा झाला आहे. त्यामुळे मुळातच आपण सर्व सिंधूवासिय म्हणजेच सिंधू नदीच्या खोऱ्यात राहणारे त्यामुळे आपली संस्कृती ही सिंधू संस्कृती म्हणूनच ओळखळी जाते. तीच आपली मुळ ओळख आहे. त्यामुळे प्राचीन काळात अनेक संस्कृती या अशाच नद्यांच्या प्रदेशांमध्ये विकसित झालेल्या दिसून येतात. त्यामध्ये इजिप्शियन संस्कृती, मेसापोटेमिया संस्कृती, चिनी संस्कृती, ग्रीक संस्कृती, इजिप्तची संस्कृती आणि आपली सिंधू संस्कृती यांचा प्रामुख्याने उल्लेख केला जातो. नद्यांच्या प्रदेशांमध्ये विकसित झालेल्या या मानवी संस्कृतींच्यामध्ये प्राचीन काळापासून एकमेकांच्या मध्ये अंतर्गत आणि बाह्य स्वरूपाची देवाणघेवाण किंवा व्यापार होत होता. आपली सिंधू संस्कृती ही याच परंपरेतील असून एक प्राचीन संस्कृती म्हणून जगामध्ये ओळखली जाते. आज सिंधू संस्कृती मधील मोहेंजोदडो आणि हडप्पा ही दोन प्राचीन स्थळे या संस्कृतीची वारसास्थळे म्हणून आपल्याला पहावयास मिळतात. थोडक्यात, मानवी संस्कृतीच्या पाऊलखुणा ह्या नद्यांच्या प्रदेशांमध्येच आपल्याला दिसून येतात. आणि म्हणून नदी हा घटक पर्यावरण आणि मानवी जीवनातील अत्यंत महत्त्वाचा आहे हे लक्षात घ्यायला हवे. मानवी जीवनातून नदी हा घटक, जर आपण बाजूला केला तर मानवी अस्तित्वाचाच प्रश्न निर्माण होतो. त्यामुळे नदी ही मानवी संस्कृतीची आणि मानवी जीवनाची खऱ्या अर्थाने जीवन रेषाच ठरते. नदीचे अस्तित्व टिकवने म्हणजेच मानवाचे अस्तित्व टिकवने असा त्याचा अर्थ होतो.

भारतीय संस्कृतीमध्ये अनेक कथा, दंतकथा, पोथी पुराणे इतकेच नाही तर सर्व धर्म ग्रंथांच्यामध्ये नदीचे महात्म्य सांगितले गेलेले आहे. असे असताना सुद्धा आज आधुनिक काळात मानवाच्या विकासाच्या धोरणांचा परिणाम हा मानवाची ही जीवनरेषाच नष्ट करू पाहत आहे. आधुनिक काळातील विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील प्रगतीचा प्रत्यक्ष–अप्रत्यक्ष परिणाम हा जीवनदायिनीवरती होत आहे. वाढती लोकसंख्या, वाढता निसर्गातील मानवी हस्तक्षेप, बेसुमार वृक्षतोड, औद्योगीकरण, रासायनिक खतांचा जमिनीतील वाढता वापर, कारखान्यातून बाहेर पडणारे रसायन मिश्रीत दूषित पाणी, वाढता प्लॅस्टिकचा वापर या सारख्या असंख्य गोष्टींचा परिणाम हा पर्यावरणावर झाला आहे.

नदी हा याच पर्यावरणाचा एका अविभाज्य घटक असून ती या जीवसृष्टीची मुख्य आधारशिला आहे. पण मानवाच्या हस्तक्षेपामुळे सर्वात जास्त प्रभावित झालेली आहे. अशा परिस्थिती आपली ही जीवनदायनी नदी आपण वाचवली पाहिजे. तिचे पावित्र्य आपण जपले पाहिजे. तरच मानवी जीवन हे सुखी, समाधानी, आनंदी आणि समृद्धीचे होईल. त्यासाठी आपली भूमिका ही पर्यावरणपूरक असली पाहिजे.

Scanned by CamScanner

उद्देश: मानवी जीवनातील नदीचे महत्त्व समजावून घेणे.

पर्यावरण म्हणजे काय?

मानवाचे दैनंदिन जीवन हे पर्यावरण पूरक असले पाहिजे. असे आपण म्हणत असतो पण प्रत्यक्षात पर्यावरण म्हणजे नेमकं काय? हे आपल्याला माहिती नसते. सर्वसाधारणपणे पर्यावरण म्हणजे आपल्या आजूबाजूला दिसणारा हिरवागार परिसर डोंगर, झाडी, जंगल, त्याच्या मधून गेलेली पायवाट एखादी नदीचा प्रवाह आणि डोंगराच्या मागून वरती येणारा सूर्य अशा पद्धतीचे पर्यावरणाच्या संदर्भात साधक बाधक कल्पनाचित्र आपल्या मनामध्ये असते. पण पर्यावरण म्हणजे एवढेच नाही किंवा पर्यावरण म्हणजे नुसतं जंगल आणि झाडी नाही. तर आपल्या आसपासची माती, डोंगर, दऱ्या, जंगल त्यामधील प्राणी, पक्षी, वनस्पती, सूक्ष्मजीव, कीटक, वाळवंट, बर्फांना झाकलेली शिखरे, समृद्ध नद्या त्यातील जीव जंतू याचबरोबर मानवाने उभारलेली आणि गर्दीने भरलेली शहरे, कारखाने, झाडांची तोड करून उसाड झालेली भूमी या सर्वांचाच पर्यावरणामध्ये समावेश होत असतो. एकंदरीतच पर्यावरण म्हणजे आपल्या आजूबाजूचा परिसर व पृथ्वीवरचे सर्व काही सजीव प्राणी आणि निर्जीव गोष्टी सुद्धा पर्यावरणाचाच भाग असतात.[1]

मानवप्राणी हा याच पर्यावरणाचा एक घटक आहे. पण मानवाने केलेल्या प्रगतीमुळे आणि मानवाच्या दैनंदिन कार्यामुळे सर्वात जास्त पर्यावरणाची हानी झाली आहे. पृथ्वीतलावरील कोणत्याही पर्यावरणातील घटकांकडून जितकी पर्यावरणाची हानी झाली नाही. तितकी मानवी हस्तक्षेपामुळे झालेली दिसून येते. कारण पर्यावरणावर फक्त माणसाचा अधिकार नाही. तर पर्यावरणामधील असणाऱ्या प्रत्येक सजीव घटकाचा त्याच्यावर अधिकार आहे. तो त्यांच्या जगण्याचा अधिवास आहे. पण दिवसेंदिवस पर्यावरण मानवी हस्तक्षेपामुळे प्रभावित होत चालले आहे. मानवाच्या या हस्तक्षेपामुळे पाण्यातील आणि जमिनीवरील जीवसृष्टी धोक्यात आली आहे. त्यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन राखून पर्यावरणाचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी सुद्धा मानवप्राण्याचीच आहे. मानवाने पर्यावरणातील आपला हस्तक्षेप वेळीच थांबवला पाहिजे. आणि जगा आणि जगू द्या या तत्त्वानुसार त्यांनी आपल्या आचरण ठेवले पाहिजे. विशेषता पर्यावरणातील अत्यंत महत्त्वाचा असणारा घटक म्हणजे नदी होय. ज्या नदीच्या साह्याने मानवी जीवन सुखी, समृद्ध झाले ती नदी मात्र आज मानवी हस्तक्षेपामुळे मरणयातना सोसत आहे. तिला वेळीच वाचवलं पाहिजे अन्यथा मानवी जीवनाची आणि संस्कृतीची जीवनरेषा असणारी ही नदी लोप होऊन जाईल याचे भान असू द्यावे.

Scanned by CamScanner

नदीचे महत्व

आकाशातून पृथ्वीकडे पाहिले असता निळ्या रंगाचा एक गोल दृष्टीस पडतो. पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर असलेल्या पाण्याचा तो प्रचंड आविष्कार आहे. त्यामुळे त्याला निलग्रह किंवा ब्लू प्लॅनेट असे नाव देण्यात आले आहे. त्यास जलग्रह असेही आपण म्हणतो. पृथ्वीवरती ७० टक्के पाणी असून त्यापैकी केवळ १.५ टक्के पाणी हे पिण्यायोग्य आहे. जे आपणास नदी, नाले, विहिरी इत्यादींच्या माध्यमातून पिण्यास उपलब्ध होते. त्यामुळे पृथ्वीवरील सर्वात मौल्यवान साधनसंपत्ती म्हणजे पाणी होय. पाणी नसते तर पृथ्वीतलावर जीवसृष्टी निर्माण झाली नसती. आणि म्हणूनच पाण्याला संस्कृतमध्ये जीवन असे म्हटले गेले आहे. मानवी जीवनामध्ये आणि एकंदरीतच पृथ्वीवरील जीवसृष्टीच्या दृष्टिकोनातून पाणी हा घटक अत्यंत महत्त्वाचा आहे. एका बाजूला आपल्या हिंदू संस्कृतीमध्ये नदीला पवित्र मानले गेले आहे. त्यामुळेच कोणत्याही शुभ कार्याची सुरुवात करण्यासाठी नदीच्या पाण्याचा उपयोग आपण केला जातो. आपल्या घरातील एखाद्या शुभ कार्यासाठी, एखाद्या पूजेसाठी आपण नदीचे पाणी आणतो. नदीला देवता मानून आपण तिची पूजा करतो. नदी ही जीवनदायी आहे. सर्व सुख, समृद्धी, ऐश्वर्या, समाधान तिच्या माध्यमातून आपल्याला मिळत असते. आणि म्हणून आपण मनोभावे नदीची ओटी भरतो. तिची पूजा करतो. इतकेच नाही तर या नदीच्या नावानं जत्रा, यात्रा, नवस करतो.

नदीला नारळ अर्पण करण्याची, फुले वाहण्याची, परडी सोडण्याची पद्धत आपल्या हिंदू संस्कृतीत दिसून येते. विशेषता हिंदू संस्कृतीमध्ये गंगा नदीला पवित्र समजले जाते. आणि म्हणूनच जन्माला आल्यानंतर एकदा तरी आपण गंगा स्नान केलं पाहिजे असं म्हटलं जातं. एवं एवढेच नाही तर या गंगेचे पाणी अमृत म्हणून प्राशन केलं जातं. एकंदरीतच सर्वच धर्मग्रंथांच्यामध्ये नदीचे महात्म्य सांगितले गेलेले आहे. हे सर्व आपण जाणतो पण प्रत्यक्षात मानवाच्या आचरणामध्ये अगदी विपर्यास दिसून येतो. एका बाजूला आपण नदीला मानवी जीवनामध्ये उच्च स्थान देतो. आणि दुसऱ्या बाजूला मात्र आपण तिचे पावित्र्य नष्ट करतो.[३] एकंदरीतच मानवी जीवन आणि पृथ्वीवरील जीवसृष्टीचा विचार करता, नदीचे संवर्धन आणि संरक्षण केले पाहिजे. कारण तिच्या अस्तित्वावरच मानवाचे अस्तित्व अवलंबून आहे हे लक्षात घ्यायला हवे.

प्रदूषणाच्या विळख्यात नदी

वेगवेगळ्या सणसमारंभ आणि उत्सवाच्या निमित्ताने या नदीचे पावित्र्य आपल्याकडून जपले जात नाही. आपण प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे नदीला दूषित करत असतो. विशेषता महाराष्ट्रात गणपती उत्सवाच्या गणपतीचे विसर्जन आपण नदीमध्ये करतो. घरातील कचरा आणि निर्माल्य देव्हाऱ्यातील पान, फुलं, नैवेद्य नदीमध्ये सोडतो. तर उत्तर भारतामध्ये छटपूजेच्या माध्यमातून आपण नदीमध्ये निर्माल्य सोडत असतो.

Scanned by CamScanner

आधुनिक काळात मानवाने विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या साह्याने न भूतो न भविष्यती अशा प्रगतीची प्रगती केली आहे. पण या प्रगती बरोबरच अनेक धोके सुद्धा निर्माण झाले आहेत. विशेषता औद्योगीकरणाच्या या प्रक्रियेमध्ये सर्वात जास्त प्रभावित झालेला घटक म्हणजे नदी होय. कारण औद्योगीकरणातून बाहेर पडणारे विविध प्रकारचे घटक, दूषित पाणी या ना त्या कारणाने नदीच्या प्रवाहामध्ये सोडले जाते. त्यामूळे नद्या हळूहळू गटारगंगा बनत चालल्या आहेत. मानवाच्या दैनंदिन जीवनातील कार्यामुळे सुद्धा नदी अधिक प्रभावीत झाली आहे. स्वयंपाक घरातील पाणी, बाथरूमचे पाणी, धुनी भांडी करून बाहेर पडणारे पाणी, शौचालयाच्या माध्यमातून जाणारे पाणी हे गटावरून शेवटी जाऊन नदीलाच मिळत असते. अशाप्रकारे वेगवेगळ्या घटकांच्या माध्यमातून नदीच्या पाण्याचे प्रदूषण होत आहे आणि हे पाणी मानवासाठीच नाही तर पृथ्वीवरील सर्वच जीवांच्यासाठी घातक ठरत आहे. कारण जगण्यासाठी ज्याप्रमाणे हवा महत्त्वाची आहे तेवढेच पाणी सुद्धा गरजेचे आहे माणसाप्रमाणेच या पर्यावरणातील सर्वच प्राण्यांना जीवांना जगण्यासाठी, दैनंदिन जीवनातील गरजा पूर्ण करण्यासाठी पाणी हवं असतं. खरं पाहायला गेलं तर पृथ्वीवरील पहिला जीव हा पाण्यातच निर्माण झाला. त्यामुळे जमिनीवरील जीवांच्या पेक्षाही पाण्यातील जीवांची संख्या ही अधिक आहे. अशा परिस्थितीत जर हे पाणी दिवसेंदिवस दूषित होत राहिले तर पाण्यातील जीवसृष्टी बरोबरच पाण्याच्या बाहेरची जीवसृष्टी सुद्धा धोक्यात आल्याशिवाय राहणार नाही.

नदीतील पाण्याच्या प्रदूषणामुळे नदीच्या पाण्यातील ऑक्सिजनची पातळी कमी झाली आहे. नदीतील मासे, जीवन दिवसेंदिवस संपत चालले आहे नदीतील इतर वनस्पती, प्राणी आणि इतर जीवजंतू यांची जीवसृष्टी नष्ट होत चालली आहे. अनेक जलचर प्राणी आणि वनस्पतींच्या प्रजाती नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत.

कारखाने, डीस्तीलारिज, रिफायनरीज, वस्त्रोद्योगातील रासायनिक घटक, शेतीसाठी वापरण्यात येणारी रासायनिक खते, कीटकनाशके सरासपणे नदीमध्ये मिसळली जात आहेत. असे दूषित पाणी पिऊन माणसाला सुद्धा आता वेगवेगळ्या प्रकारचे आजार उद्भवत आहेत. त्यामध्ये विशेष करून टायफाईड, मलेरिया, हगवण, फ्लूरोफायसिस, कॉलरा, डेंगू, हिपॅटिटीस इत्यादी. खरे तर ८० टक्के आजार हे पाण्यापासूनच होत असतात. आणि म्हणून पाणी स्वच्छ आणि शुद्ध असणे किती गरजेचे आहे हे लक्षात घ्यायला हवे.

आपली जबाबदारी

नदी ही पृथ्वीतळावरील अत्यंत महत्त्वाची साधन संपत्ती आहे. पृथ्वीवरील मानवी अस्तित्वाचे ते प्रतीक आहे. त्यामुळे अशा या जीवन संगिनी नदीचे संवर्धन करणे, तिची स्वच्छता करणे, तिचे पावित्र राखणे ही आपली सर्वांची नैतिक जबाबदारी आहे आज ज्याप्रमाणे माणूस मंगळ, चंद्र या ग्रहावर पाण्याचा, नदी प्रवाहांचा आणि

Scanned by CamScanner

तिथे असणाऱ्या साधन संपत्तीचा शोध घेत आहे. तशीच वेळ कदाचित पृथ्वीवरील पिण्याचा पिण्याच्या पाण्याचा शोध घेण्याची वेळ मानव प्राण्यावर येऊ शकते. कारण पृथ्वीतलावर असणाऱ्या ७० टक्के पाण्यापैकी १.५ टक्के पाणी हे पिण्यायोग्य आहे. असा हा मर्यादित असणारा जलस्त्रोत जेव्हा मानवी हस्तक्षेपामुळे नष्ट होईल. पृथ्वीतलावरील पाणी पिण्यायोग्य राहणार नाही. हळूहळू नद्यांचे अस्तित्व संपत जाईल. जमिनीतील पाण्याची पातळी कमी होईल आणि पाण्याचे प्रवाह लुप्त होतील तेव्हा खऱ्या अर्थाने मानवाला या पाण्याची किंमत कळल्याशिवाय राहणार नाही. पाणी म्हणजे जीवन हे तेव्हा त्याला कळेल. आणि म्हणून भविष्यकाळात पाण्यासाठी वन वन फिरायला लागू नये, पाण्यावरून जगामध्ये युद्ध होऊ नयेत, पाण्यावरून एखाद्या जीवसृष्टीतील जीवाचा आणि मानवाचा जीव जाऊ नये. असं जर आपल्याला वाटत असेल तर आपल्या या जीवन संगिनी नदीचे अस्तित्व टिकवले पाहिजे. त्यासाठी योग्य वेळी योग्य ती खबरदारी घेतली पाहिजे. त्यासाठी केवळ नमेः गंगा असं म्हणून चालणार नाही. तर प्रत्येकाने त्या गंगेचं पवित्र आणि तिची शुद्धता जपली पाहिजे. नद्यांना आपण रासायनिक द्रव्य मुक्त नद्या केल्या पाहिजेत. त्यासाठी शासन स्तरावरती आणि वैयक्तिक स्तरावर काही गोष्टी जाणीवपूर्वक केल्या पाहिजेत.

आज भारतासारख्या विकसनशील देशासमोर असणारा मोठा प्रश्न म्हणजे वाढती लोकसंख्या वाढती लोकसंख्या आणि कमी होत जाणारे उत्पादन होय. उत्पादन वाढवण्यासाठी करण्यात येणारा रासायनिक खतांचा बेरेमाप वापर यातून जमिनीची सुपीकता कमी होत जाऊन त्या ओसाड बनत आहेत. रासायनिक घटक जमिनीमध्ये मिसळून शेवटी पावसाच्या पाण्याबरोबर प्रवाहाबरोबर नदीमध्ये जाऊन मिसळत आहेत. पर्यायाने नदीचे पाणी रसायनयुक्त बनले आहे. हे रासायनिक युक्त पाणी मानव प्राण्यासाठी नाही तर पाण्यामध्ये असणाऱ्या जीवसृष्टीला आणि पृथ्वीवरील जीवसृष्टीला सुद्धा घातक ठरत आहे. अशा परिस्थितीत वाढत्या लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवण्याच्या दृष्टिकोनातून आपल्याला प्रयत्न केले पाहिजेत[४]. वाढत्या लोकसंख्येबरोबर त्यांच्या गरजाही तितक्या प्रमाणात वाढतात. शहरांच्याबरोबर झोपडपट्टींची संख्या वाढत चालली आहे. जमीन कमी पडू लागलेली आहे. म्हणून डोंगर आणि जंगल झाडी तुडवून माणूस वस्ती निर्माण करत आहे. यातून माणूस आपल्या भोवतीचेच पर्यावरण आणि प्राण्यांचा आदिवास नष्ट करू लागला आहे. याचे गंभीर परिणाम अलीकडच्या काळामध्ये आपल्याला माळीन दुर्घटना असो किंवा नुकतीच घडलेली इर्शाळवडी दुर्घटना असो किंवा उत्तराखंड मधील घटना असो हे सर्व मानवी हस्तक्षेपाचे परिणाम आहेत. त्यामुळे वाढती लोकसंख्या नियंत्रणात आणली पाहिजे. अन्यथा हा लोकसंख्येचा भस्मासुर पृथ्वीला गिळंकृत करून टाकेल यात तिळमात्र शंका नाही.

आधुनिक काळातील विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाची घोडधोड पाहता मानवाने अल्पकाळात न भूतो न भविष्यती अशी प्रगती साधली आहे आज क्षणांमध्ये जगाशी

Scanned by CamScanner

संपर्क करता येतो. काही वेळातच जगाच्या या टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत पोहोचता येते. जगातील कुठलीही माहिती एका क्लिक वरती आपल्याला मिळू शकते. अशा या माहिती तंत्रज्ञानाच्या जगात आपण जगत आहोत. आधुनिक काळातील मानवाने लावलेला सर्वात महत्वपूर्ण शोध म्हणजे प्लास्टिकचा होय. पण आज हेच प्लास्टिक पृथ्वीतलावरील जीवसृष्टीसाठी घातक ठरत आहे. मानवाने निर्माण केलेले प्लास्टिक नष्ट होण्यासाठी हजार वर्षांचा काळ लागतो. आज हे प्लास्टिक पाण्यातील जलजरांच्यासाठी आणि पृथ्वीवरील प्राण्यांच्यासाठी घातक ठरत आहे. या प्लास्टिकमुळे मोठ्या प्रमाणात पाण्याचे प्रदूषण होत आहे. प्लास्टिक मधील अनेक रासायनिक द्रव्ये पाण्यात विरघळत आहेत. हेच प्लास्टिक जलचर प्राण्यांच्या पोटामध्ये आणि पृथ्वीतलावरील प्राण्यांच्या पोटामध्ये जाउन ते मृत्यूमुखी पडत आहेत. हे प्लास्टिक नष्ट करताना कार्बनडायऑक्साईडचे प्रमाण पृथ्वीतलावरील वातावरणात वाढत जाऊन दिल्ली, मुंबई, कलकत्ता यासारखी शहरे ही जगातील सर्वात प्रदुषित शहरे होत आहे. त्याचा परिणाम तेथील नद्यांच्या वरती झालेला दिसून येतो. लाखो जलचर प्राणी या ना त्या कारणाने समुद्राच्या आणि नदीच्या किनाऱ्यांच्या वरती तडफडून येऊन मरण पावत असलेल्या घटना दिसून येते आहेत. हे सर्व पहिले असता आपल्याला नदी प्लास्टिक मुक्त कशी करता येईल आणि प्लास्टिकला पर्यायी म्हणून कोणत्या गोष्टी वापरता येतील यासाठी शासन स्तरावरती आणि वैयक्तिक जीवनामध्ये आपण खबरदारी घेतली पाहिजे. वेगवेगळ्या शासन संस्था, कॉलेजेस, महाविद्यालय, शाळा, या ठिकाणी प्लास्टिक मुक्ती धोरण राबवले पाहिजे. तरच यामध्ये हळूहळू बदल होत जाऊन नद्या पूर्ववत होतील.

मानवाने केलेली प्रगती आणि पर्यावरणामध्ये झालेला मानवी हस्तक्षेप यामुळे पृथ्वीवरील जीवसृष्टीवर तसेच मानवावर वेगवेगळ्या प्रकारची संकटे अलीकडच्या काळात येताना दिसत आहेत. त्यामध्ये सुनामी, भूकंप, चक्रीवादळे ,बर्फाची वादळे, भूस्खलन, ढगफुटी सदृश्य घटना आणि त्यामुळे आलेले महापुराच्या संकट यासारख्या घटना अलीकडच्या काळात वारंवार होताना दिसत आहेत.

आधुनिक कारखानदारी आणि औद्योगिकीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणात वृक्षांची तोड झाली. जमिनी ओसाड झाल्या. पृथ्वीवरचे तापमान वाढू लागले. ओझोनचा थर विरळ होत जाऊन पृथ्वीवरती येणाऱ्या अतिनील किरणांचे प्रमाण वाढले. ग्रीन वायूचे प्रमाण वाढत जाऊन ग्लोबल वॉर्मिंग सारखा धोका आज पृथ्वीला निर्माण झालेला आहे. बर्फाच्या स्वरूपात असणारा अंटार्टिका सारखा खंड आज हळूहळू वितळू लागलेला आहे. त्यामुळे समुद्राच्या पाण्याची पातळी वाढत जाऊन समुद्राच्या किनारी असणारी जमीन आणि शहर हळूहळू पाण्याखाली सरकत आहेत. हीच परिस्थिती राहिली तर येणाऱ्या काळामध्ये हा संपूर्ण खंड वितळून पाण्यात रूपांतर होईल. आणि हळूहळू पृथ्वीवरील २९ टक्के असणारा जमिनीचा भाग हा पाण्याखाली झाकला जाईल आणि पृथ्वी फक्त एक जलग्रह म्हणून शिल्लक राहील. पृथ्वीवर म्हणजे जमिनीवर असणारी

Scanned by CamScanner

मानवासहित इतर सर्व जीवसृष्टी नष्ट होऊन केवळ पाण्याखाली असणारी जीवसृष्टी शिल्लक राहील अशा परिस्थितीत या पृथ्वीवरचे तापमान स्थिर ठेवण्यासाठी आणि महापुरासारख्या आपत्ती येऊन नदीचे स्वरूप बदलून मोठ्या घटना टाळावयाच्या असतील तर आपल्याला पर्यावरणाचे संवर्धन करून संरक्षण केलं पाहिजे. हे करत असताना नद्या आणि नद्यांच्या भोवताली असणारा परिसर आपण जपला पाहिजे.

आज मानवी आरोग्याचे प्रश्न निर्माण झाले आहेत. कारण आपलं शरीर हे ७० टक्के पाण्यानी बनलेले आहे. आणि म्हणून मानवासाठी पाणी हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. पण हेच पाणी जर दूषित आणि प्रदूषित असेल, रासायनिक द्रव्य मिश्रित असेल मिश्रित असेल तर अशा पाण्यांपासून मानवी जीवाला धोका आहे. दूषित पाण्यामुळे मानव वेगवेगळया आजारांना बळी पडत आहे. आज जगामध्ये कर्करोगाच्या रुग्णांच्या संख्येत वाढ झालेली दिसून येते. मधुमेह हा आज लहान बालकांच्या पासून वृद्ध लोकांच्या पर्यंत सर्वांना होताना दिसून येतो आहे. याबरोबरच अनेक संसर्गिक रोगांची लागण मानवाला होत आहे. वेगवेगळ्या प्रकारचे विषाणू मानवास आपली शिकार बनवत आहेत. अलीकडच्या काळामध्ये आलेला कोरोना, सार्स, मेर्स, फ्ल्यू इत्यादी.

हे सर्व रोखण्यासाठी आपल्याला पाण्याचं शुद्धीकरण केलं पाहिजे. त्यासाठी दैनंदिन वापरातील पाण्याचा योग्य पद्धतीने निचरा केल्यास दूषित मैला मिश्रित पाणी नदीच्या प्रवाहामध्ये मिसळणार नाही याची खबरदारी आपण घेतली पाहिजे. औद्योगीकरणातून बाहेर पडणाऱ्या पाण्यावरती प्रक्रिया केली पाहिजे. मोठ–मोठ्या नाल्यातून वाहणाऱ्या पाण्यावरती प्रक्रिया करणारे प्रकल्प आपल्याला उभारावे लागतील. तसेच रासायनिक मिश्रित पाणी नदी, जमिनी आणि शेती मध्ये मिश्रित होणार नाही याची खबरदारी घ्यावी लागेल. त्यासाठी अनेक पर्यावरण पूरक गोष्टींचा वापर आपणास करायला पाहिजे. सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा, सागर ऊर्जा, जैव, वायु ऊर्जा यासारख्या गोष्टींचा वापर आपण दैनंदिन जीवनात केला पाहिजे. नदीचा प्रवाह सुरळीत केला पाहिजे. नद्यांचे किनारे स्वच्छ केले पाहिजे. वेळोवेळी नद्यांच्यामधील गाळ उपसा केला पाहिजे. तरच आपल्याला या नद्यांना त्यांचे पूर्वीचे पावित्र प्राप्त होईल. आणि ही आपली मानवप्राण्याची जबाबदारी आहे.

आपण काय करू शकतो?

पर्यावरणाचे खऱ्या अर्थाने रक्षण करावयाचे असेल तर आपल्या जीवनशैलीत आपल्याला बदल करावा लागेल. आपले आरामदायी राहणीमान आपल्याला बदलावे लागेल. पण हे राहणीमान एका दिवसात बदलणे शक्य नाही. कारण आता आपल्याला अशा राहणीमानाची सवय लागलेली आहे. हळूहळू त्यात बदल करावा लागेल. पृथ्वीवरती उपलब्ध असणारी साधनसंपत्ती ही मर्यादित असून त्यावर सर्वच प्राणीमात्रांचा

Scanned by CamScanner

समान अधिकार आहे. ही साधन संपत्ती आज ना उद्या नष्ट होणार आहे. त्यामुळे आपल्याला अपारंपारिक साधनसंपत्तीचा वापर करावा लागणार आहे.

पेट्रोल, डिझेल, कोळसा यांच्या जागी सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा, जैव वायू ऊर्जा, भूऔष्णिक ऊर्जा, सागर ऊर्जा ,या गोष्टींचा वापर आपणास वाढवावा लागेल. एल.पी.जी., सी.एन.जी., इथेनॉल आणि इलेक्ट्रिकल चार्जिंगवर चालणाऱ्या वाहनांचा वापर करावा लागेल. वसुंधरा दिवस, पर्यावरण दिवस, प्लास्टिक मुक्त दिवस, नो व्हेईकल डे यासारखे दिवस साजरे करून संभाव्य धोक्याची जाणीव लोकांना करून दिली पाहिजे.

सौर ऊर्जा, सौर चूल, सौर बंब, सोलर हिटर, सोलर सौर लॅम्प यांचा वापर दैनंदिन जीवनामध्ये वाढवावा लागेल. जैव वायू, बायोगॅस यांचा वापर करून प्रदूषणाची मात्रा कमी करता येईल. बाटलीबंद पाण्याचा वापर टाळला पाहिजे. प्लास्टिक ऐवजी कागदी आणि कापडी पिशव्यांचा वापर करणे गरजेचे आहे. जेणेकरून पर्यावरण प्रदूषण आणि पाण्याचे प्रदूषण कमी करता येईल. पाणी बचतीसाठी रेन हार्वेस्टिंग तसेच पाणी अडवा आणि पाणी जिरवा या गोष्टींची अंमलबजावणी वैयक्तिक आणि शासन स्तरावर करायला हवी.

वृक्ष लागवडी बरोबरच वृक्षांचे संगोपन करणे, सीडबॉल निर्मिती करणे, वानिकरणाचे प्रकल्प हाती घेणे, शेततळी, सेंद्रिय शेती या माध्यमातून आपल्या आजूबाजूचे पर्यावरण समृद्ध केले पाहिजे. दैनंदिन वापरातील सांडपाणी नदी नाल्यात मिसळणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे. कारण नदी ही आपल्या परिसराची जीवनरेषा आहे. त्यामूळे प्रत्येक वर्षी पावसाळा सुरू होण्यापूर्वी तिची स्वच्छता करायला हवी. तिला प्रदूषण मुक्त, प्लास्टिक मुक्त, रासायनिक द्रव्य मुक्त करू शकलो तरच उद्याचे भविष्य उज्वल आणि सकारात्मक असेल.

निष्कर्ष

१) पृथ्वीवरील जीवसृष्टीच्या दृष्टीने पाणी हा सर्वात महत्त्वाची साधनसंपत्ती आहे.

२) पृथ्वीवरील मानवी संस्कृतीचा इतिहास हा नदीपासून सुरू होतो.

३) हिंदू धर्मात नदीला पवित्र मानले असून सुख, समृद्धी आणि ऐश्वर्याचे प्रतिक मानले जाते.

४) मानवी हस्तक्षेपामुळे नदी प्रदूषणात वाढ होऊन तिचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे.

५) नदी आणि पर्यायाने पर्यावरणाचे संवर्धन आणि संरक्षण करणे ही मानवप्राण्याची प्रथम जबाबदारी आहे.

६) मानवी हस्तक्षेपामुळे नदी प्रदूषण होऊन मानवी आरोग्याचे प्रश्न निर्माण झाले आहेत.

Scanned by CamScanner

७) मानवी हस्तक्षेपामुळे पर्यावरणाचा नाश होत जाऊन ग्लोबल वॉर्मिंगचा धोका पृथ्वीस निर्माण झाला आहे.

संदर्भ:

१) अभिजीत, गाथा पर्यावरणाची, राजहंस प्रकाशन, पुणे, २०१०, पृ.८.
२) आपटे मोहन, याला जीवन ऐसे नाव, राजहंस प्रकाशन, पुणे, २०१४, पृ.क्र.७
३) १) अभिजीत, गाथा पर्यावरणाची, राजहंस प्रकाशन, पुणे, २०१०, पृ.११०.
४) २) आपटे मोहन, याला जीवन ऐसे नाव, राजहंस प्रकाशन, पुणे,२०१४, पृ.१०६.
५) तैत्रव, पृ. १०१–१०४.
६) तैत्रव, पृ.११०.
७) कुलकर्णी दिलीप, निसर्गायन, राजहंस प्रकाशन, पुणे, २०१२. पृ. १२३.
८) घोरपडे अभिजीत, ग्लोबल वार्मिंग, राजहंस प्रकाशन, पुणे, २०१२, पृ.१५४
९) तैत्रव, पृ.३४.
१०) घोरपडे अभिजीत, ग्लोबल वार्मिंग, राजहंस प्रकाशन, पुणे, २०१२, पृ. १६४.

◆◆◆

Scanned by CamScanner

करां पृथ्वी 66
14. साहित्य और मानव जीवन की अभिव्यक्ति 72
डॉ. पूजा शर्मा
15. स्वस्थ जीवन के लिए आयुर्वेद का महत्त्व 83
अनीता रानी 83
16. संत रैदास और दादूदयाल के काव्य में शिल्प विधान 89
डॉ. अशोक वैरागी 'एवी' 89
17. 'मैं पायल' उपन्यास में वर्णित किन्नर जीवन का आत्मसंघर्ष 98
विकास साव / राहुल महतो 98
18. हिन्दी उपन्यासों में निहित आदिवासी जीवन 108
शिखा सिंह 108
19. रमणिका गुप्ता का अपराजेय संघर्ष 114
प्रियंका सिंह 114
20. उषा राजे सक्सेना की कहानियों में प्रवासी जीवन 123
संजीव आर. यादव 123
21. भारतीय समाज में किन्नर समुदाय और उनकी स्थिति 129
डॉ. मंजू रानी 129
22. समकालीन हिंदी कविता और किन्नर चेतना 134
डॉ. गोपीराम शर्मा 134
23. संस्कृत साहित्य 141
विजय पाटिल 141
24. साहित्य, समाज, सिनेमा और किन्नर 144
डॉ. बबीता गुप्ता 144
25. हरियाणवी जनजीवन और कहावतें 151
डॉ. विवेक गुप्ता
26. नन्ददास कृत रासपंचाध्यायी में रास तत्व 157
डॉ. सुमन देवी
27. 'रेत का दरिया' उपन्यास में वंचित वर्ग का जीवन यथार्थ 165
एस. जानकी, डॉ. एल. तिल्लै सेल्वी 165
28. एक दूत 'मेघदूत' 173
(श्रीमती) चन्द्र प्रभा 173
29. रणेंद्र के ग्लोबल गाँव के देवता उपन्यास में सामाजिक एवं सांस्कृतिक परिदृश्य 178
प्रा. अजीत दादू फाळके 178

रणेंद्र के ग्लोबल गॉंव के देवता उपन्यास में सामाजिक एवं सांस्कृतिक परिदृश्य

प्रा. अजीत दादू फाळके
सहा. प्राध्यापक, हिंदी विभाग
म. ह. शिंदे महाविद्यालय, तिसंगी
मो. नं. 7038 853570
ईमेल : ajitphalake2013@rediffmail.com

सारांश

भारत को सभी ने गाँवों का देश स्वीकार किया है। गाँव में आज भी भारतीय संस्कृति एवं मूल्य जीवित है। रणेंद्र जी ने प्रस्तुत उपन्यास में आदिवासी सभ्यता और संस्कृति की कहानी लिखी है। यह आदिवासी असुर संकटग्रस्त है। आदिवासी समाज की अपनी अस्मिता, पहचान और प्राकृतिक जीवन मूल्य है। वह अपनी अस्मिता के लिए लड़ते है। उनकी लड़ाई ग्लोबल गाँव के शक्तिशाली देवता से है। यह देव बहुत ताकतवर है। उसके साथ सरकार भी खड़ी है, मीडिया भी उनका साथ देती है। उपन्यास में आदिवासियों के जीवन का सारांश है।

शब्द :
आदिवासी, असुर, ग्लोबल, पूँजीवाद, नक्सली, विस्थापन।

प्रस्तावना

साहित्य समाज का दर्पण होता है, क्योंकि समाज से ही साहित्य का निर्माण होता है। समाज साहित्य व संस्कृति दोनों का मूल होता है। समाज से ही संस्कृति का विकास होता है। इस संकलन को ही हम साहित्य की श्रेणी में रखते है। प्रस्तुत उपन्यास ग्लोबल गाँव के देवता में उपन्यासकार रणेन्द्र जी ने आदिवासी सभ्यता और संस्कृति की कहानी लिखी है। आदिवासी वनों में रहते है। आज के ग्लोबल युग में आदिवासियों का जन, जंगल और जमीन के लिए संघर्ष से चल रहा है। उपन्यास

आदिवासियों एवं वनवासियों के जीवन का सारांश है। आदिवासी इस देश के मूल निवासी है। उपन्यास के प्रमुख पात्र भी आदिवासी असुर है। जो सदियों से दलित,शोषित और विस्थापित होने का दर्द झेल रहा है। यह आदिवासी समाज अपनी अस्मिता, पहचान अपने प्राकृतिक जीवन मूल्यों के कारण जाना जाता है। आदिवासियों की परंपरा, रीति-रिवाज और अस्मिता को बचा पाना अब मुश्किल हो गया है। आदिवासियों की लड़ाई ऐसे दुश्मनों से है जो बहुत शक्तिशाली है, जिनका साथ सरकार की सभी यंत्रणा देती है। आदिवासी जिस जंगल, वन में रहते है,वह इलाका बहुराष्ट्रीय कंपनियों के उपयोगी है। इन क्षेत्रों में बॉक्साइट की खदानें होने से इस पर कंपनी की नजर है। यह जमीन पाने के लिए कंपनी अनेक तरह के तरीके अपनाकर, स्थानीय लोगों को अपने पक्ष में लेकर, डरा-धमकाकर जमीन पर कब्जा लेते है। रमणिका गुप्ता जी इस संदर्भ में कहते है। "अपनी जमीनों, जंगलों, संसाधनों व गाँवों से ही बेदखल नहीं हुए बल्कि उनके मूल्यों, नैतिक अवधारणाओं, जीवन शैलियों, भाषाओं एवं संस्कृति संस्कृति से भी उनके विस्थापन की प्रक्रिया तेज हुई।"

शोध निबंध का उद्देश्य

लोकतंत्र के नाम देश में निश्चित वर्ग का हित पोषण किया जा रहा है। पुलिस प्रशासन, मीडिया यह सब ग्लोबल गाँव के देवता से मिले हुए है। बहुराष्ट्रीय कंपनियाँ पर्यावरण के विरोध में है। बॉक्साइट की खदानें वनों में होने के कारण आदिवासियों को ही इस जमीन से बेदखल करना शुरू किया है। आदिवासियों की आवाज दबाई जा रही है। प्रस्तुत उपन्यास द्वारा रणेन्द्र जी ने आदिवासियों की अस्मिता, संघर्ष की लड़ाई पर प्रकाश डाला है। आदिवासी के जीवन, संस्कृति, परंपरा का दर्शन समाज तक पहुँचाना, असुर के बारे में समाज की जो धारणा थी उसे खत्म करना, देश के मूल निवासी का ग्लोबल शोषण तथा देवता के विनाशक संघर्ष, शिक्षा विषयक समस्या, स्त्री की दशा और दिशा का चित्रण करना आदि शोध निबंध के उद्देश्य है।

असुरों का चित्रण

ग्लोबल गाँव के देवता असुर समुदाय के अनवरत जीवन संघर्ष की गाथा है। असुर का अर्थ राक्षस माना जाता है। बचपन से ही असुर के बारे में लोगों की कुछ धारणा थी, भौरापाट में युवा मास्टर की भेंट अंबाटोली के लालचन असुर से होती है। "सुना तो था कि यह इलाका असुरों का है, किंतु असुरों के बारे में मेरी धारणा थी की खूब लंबे-चौड़े, काले-कलूटे, भयानक दाँत-वाँत निकले हुए माथे पर सींग-वींग

PRINCIPAL
M. H. Shinde Mahavidyalaya, Tisangi
Tal. Gaganbawada, Dist. Kolhapur.

Scanned with OKEN Scanner

लगे हुए लोग होंगें। लेकिन लालचन को देखकर सब उलट-पुलट हो रहा था। बचपन की सारी कहानियों उल्टी घूम रही थी।"[7]

उपन्यास में असुर ही प्रमुख पात्र हैं। असुर पूरी तरह संकटग्रस्त हैं। उनकी परंपरा, रीति- रिवाज और अस्मिता को बचाने के लिए संघर्ष करते दिखते हैं। वह ग्लोबल गाँव के देवताओं की शक्ति से लड़ते हैं। ग्लोबल गाँव से तात्पर्य बहुराष्ट्रीय कंपनियों के मालिक से हैं, जो असुरों के शत्रु हैं। यह देवता डरा-धमकाकर उनकी जमीन पर कब्जा करने में सफल होते हैं। पुलिस प्रशासन, वन विभाग, न्यायालय, मंत्री सब असुरों के खिलाफ खड़े होते हैं।

आदिवासियों का सामाजिक जीवन

उपन्यास में झारखंड के असुर जनजाति का चित्रण हैं। असुर परिवार अन्य जातियों की तुलना में काफी छोटा हैं। इसमें पति-पत्नी और बच्चे होते हैं, बच्चे की शादी होते ही अलग परिवार बनता है। नौकरी एवं विस्थापन के कारण असुर जाति के लोग शहर चले गए और अकेले रहने की परंपरा विकसित होती चली गई। सभ्य समाज इनको वन्य मानता हैं। आदिवासियों का सामाजिक जीवन सहृदय हैं। सामान्य जीवन जीने से पाश्चात्य सभ्यता, द्वेष, ईर्ष्या, भ्रष्टाचार से बहुत दूर हैं। "आदिवासी का सामाजिक जीवन बहुत सामान्य हैं, उनका जीवन पहाड़ों, डोंगर, टेकड़ियों, दरियों में बीतता हैं। शहरों से काफी दूर रहते हैं। शहरों के वैभवशाली जीवन में और आदिवासी के जीवन में काफी अंतर दिखाई देता हैं। उनकी कुटुंबव्यवस्था, विवाह-पद्धति, रहन-सहन, भाषा-बोली, रीति-रिवाज, त्यौहार, धार्मिक, आध्यात्मिक नीति, अंधविश्वास आदि सब सभ्य समाज से अलग दिखाई देते हैं। वह दिल के भोले-भाले हैं। द्वेष, ईर्ष्या, दुराचार आदि बातों से उन्हें कोई वास्ता नहीं हैं।"[8] इनके सामाजिक जीवन में लिंग भेदभाव दिखाई देता हैं। लिंग के आधार पर कार्यों का निर्धारण होता हैं।

अंधविश्वास, रीति-रिवाज

आदिवासी समाज में अंधविश्वास और कई रीति-रिवाज प्रचलित हैं। खरीफ के सीजन में मुड़ीकटवा लोग सुनसान इलाके में घूमते हैं। असुर युवक घायल होने का अंधविश्वास दिखाई देता हैं। "दरअसल अब भी कुछ लोगों के मन में यह बात बैठी हुई हैं कि धान को आदमी के खून से सानकर बिचड़ा डालने से फसल बहुत अच्छी होती हैं।"[9] देवी की थान से जब नगाड़े की आवाज आती हैं तब उन्हें किसी भक्त की बलि देनी पड़ती हैं, तब नगाड़ा बजना बंद होता हैं। देवी-देवताओं को खुश

करने के लिए बलि चढ़ाने की परंपरा हैं, जिसमें बच्चियों की बलि दी जाती हैं। कोयलेश्वर आश्रम के पास ही नदी के किनारे झाड़ियों में एक 12 -13 साल की कमसिन बच्ची की नग्न लाश मिली, गले में नींबू-मिर्ची की माला, बालों में अड़हुल के फूल, देह में जहां-तहाँ सिंदूर मला हुआ।"[10]

आदिवासी असुरों का अपना धर्म हैं। असुर शिवदास बाबा के शिकार हैं। शिवदास बाबा कंटी बाबा के नाम से जाने जाते हैं। वह समाज में अंधविश्वास फैलाते हैं, तथा कंटी का अभियान चलाते हैं।

असुर औरत की स्थिति

असुर समाज की महिला समझदार हैं, वह कमजोरी की प्रतीक न होकर समझदारी की प्रतीक मानी जाती हैं। इन्हें जनानी न कहकर सियानी कहा जाता हैं। असुरों में महिलाओं को परंपरा से आजादी रही हैं। सहिया जोड़न (लिव इन रिलेशन) की परंपरा में वह अपने जीवन साथी के साथ रह सकती हैं। गरीब आदिवासी भूख के कारण अपनी बहू-बेटी को काम करने भेजते हैं, वहाँ उनका शोषण होता हैं। बुधनी और ललिता जैसी युवतियों के बावजूद ढेर सारी युवतियों का शोषण होता हैं। एक तरफ ललिता और बुधनी हैं, जो आंदोलन में हिस्सा लेती है, तो दूसरी तरफ मजबूर आदिवासी महिलाएं हैं जिनका शोषण होता हैं।

आदिवासियों का संघर्ष तथा अस्मिता के लिए लड़ाई

आदिवासियों को जल, जंगल, जमीन के लिए लड़ना पड़ रहा हैं। इनको घुसपैठिये कहा जाता हैं। पुलिस उनकी प्रताड़ना करते हैं। पुलिस के खिलाफ घटना प्रदर्शन करने पर पुलिस गोली चला देते हैं। "छह आदिवासी मारे जाते हैं, पुलिस अत्याचार करता हैं मीडिया भी उसका साथ देती हैं। अखबारों में छापा जाता हैं– पुलिस द्वारा छह नक्सली मारे गए।"[11] ग्लोबल गाँव के देवता की ताकत वैदिक देवों से अधिक हैं। इन देवों से खतरा न केवल जंगलवासियों से हैं, बल्कि देश के नागरिकों के लिए भी हैं। जो जमीन और श्रम पर आधारित हैं। यह नया देव इतना ताकतवर हैं, कि सभी उसके आगे नतमस्तक होते हैं। सरकार भी उसके साथ खड़ी हैं। इन ताकतवर देवताओं से अस्मिता के लिए असुर लड़ते हैं।

निष्कर्ष

निष्कर्ष रुप में यह कहा जा सकता हैं कि देश के मूल निवासी आदिवासी को जल, जंगल, जमीन के लिए संघर्ष करना पड़ रहा हैं। जिस गाँव में हमारी संस्कृति एवं मूल्य जीवित हैं, वही गाँव आज ग्लोबल गाँव के देवताओं के सामने बेबस और

Scanned with OKEN Scanner

लाचार हैं। वैश्विक प्रभाव के कारण गाँव आज संकुचित होते जा रहे हैं। आदिवासी अपने अस्मिता की लड़ाई वैदिक युग से लड़ रहे हैं। पुराणों में देवता असुरों से हारे हैं। लेकिन आज उनकी लड़ाई सर्वशक्तिमान देवों से हैं, जिसमें आदिवासी असुर की हार निश्चित हैं। निष्कर्ष में हम यह कह सकते हैं कि आदिवासी जंगल में हारेगा तो पूरे देश की मानवता हारेगी। असुरों की हारी हुई लड़ाई का चित्रण उपन्यास में दिखाई देता हैं।

आधार ग्रंथ

रणेंद्र
ग्लोबल गाँव के देवता
भारतीय ज्ञानपीठ

संदर्भ ग्रंथ

1. गुप्ता रमणिका, आदिवासी विकास से विस्थापन, राधा कृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली- पृष्ठ क्रमांक - 7
2. रणेंद्र, ग्लोबल गाँव के देवता, भारतीय ज्ञानपीठ - पृष्ठ क्रमांक - 11
3. गोंड रवि कुमार एवं पांडेय, डॉ. सुरेश, संघर्षशील आदिवासी समाज।
4. रणेंद्र, ग्लोबल गाँव के देवता, भारतीय ज्ञानपीठ - पृष्ठ क्रमांक - 12
5. वही, पृष्ठ क्रमांक - 60
6. वही, पृष्ठ क्रमांक - 114

Scanned with OKEN Scanner